

Deo drugi

OSLOBOĐENJE LIVNA I PRODOR KA IMOTSKOM

1. — Pripreme za napad na Livno

Kada je, 30. jula u 9 časova, pred štabove 1, 2. i 3. proleterske brigade postavio zadatke da potpuno preseku i onespobe komunikaciju Bugojno — Kupres — Sujica i unište ustašku grupu koja je prodršla u Sujicu i Duvno, vrhovni komandant je nagovestio da će se, odmah po izvršenju tih zadataka, pristupiti napadu na Livno. Time je potvrdio svoju nameru da ne misli odustati od oslobođenja tog mesta. Mada je u tom trenutku, zbog pada Borove glave, situacija u tom rejonu postala tako ozbiljna da je zahtevala da joj se posveti puna pažnja, vrhovni komandant je, izdajući potrebna naređenja u cilju likvidiranja te opasnosti, istovremeno mislio i o drugim, narednim, zadacima. Ne želeći da svoje šire planove podvrgava trenutnim zahtevima, koje bi diktirao razvoj događaja samo u jednom rejonu ili na pojedinom pravcu, on je razmišljao o sveukupnoj situaciji i u njenom svetlu donosio odluke koje su, sa stanovišta viših ciljeva, bile najcelishodnije. Možda je, zbog trenutne opasnosti od prodora ustaške Crne legije, bilo potrebno ne upuštati se u borbe s njom, jer je ona bila veoma jaka (imala je oklopna kola, artiljeriju i avijaciju), već izvući proleterske brigade za izvesno vreme iz borbe i stvoriti im uslove da se odmore posle jednomesečnog napornog marša ispunjenog borbama, gubicima i raznim lišavanjima. Možda je, u situaciji kad je neprijatelj ovladao komunikacijom Sujica — Livno, izgledalo nužno da se i preostala četiri bataljona 1. proleterske brigade hitno prebace preko ove komunikacije na sever, ka Cincaru, i tako izvuku iz klopke u kojoj su se našli, stešnjeni na relativno malom i, uz to, golom, bezvodnom kraškom terenu, okruženom komunikacijama i vrlo nepovoljnom za opstanak trupa. Ali je vrhovni komandant, ceneći situaciju u širim, jugoslovenskim okvirima, odlučio da ne napušta taj rejon i da ne

odustaje od napada na Livno i od ofanzivnih dejstava ka Dinari i Dalmaciji. Na to ga je, pored ostalog, navodila i namera da pruži posrednu pomoć partizanskim snagama u Sloveniji, protiv kojih su Italijani izvodili ofanzivne operacije većih razmera¹.

i Razmah narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji ugrozio je ozbiljno pozicije okupatora, tako da su ovi bili prinuđeni da preduzmu zamašnije operacije u cilju uništenja partizana. Sredinom jula otpočela je velika ofanziva italijanskih trupa, koja će se, u nekoliko etapa, razvijati u toku cele druge polovine godine.

Pod rukovodstvom Musolinija održana je 31. jula u Gorici konferencija najviših vojnih rukovodilaca na kojoj je razmatrana situacija u Sloveniji. Na konferenciji su bili prisutni: maršal Ugo Kavalero, načelnik Glavnog generalštaba, general Ambrozio, načelnik Generalštaba vojske, general Roata, komandant Superslode (2. armije), general Koturi, komandant 5. armijskog korpusa, general Pičini, komandant vazduhoplovstva Superslode, i general De Blazio, načelnik štaba Superslode.

U uvodnom izlaganju general Roata je ovako opisao situaciju u Sloveniji i u okolnim oblastima:

»U Sloveniji je komunistička partija jedini pokret koji vodi aktivnu borbu, poseduje regularne formacije i ima izvesnu upravnu i ekonomsku organizaciju. . . Bande odlučne, aktivne, kompaktne, raspoređene su skoro svugde. . . Njima se pridružuju mnoge pristalice. . . Najzad, čitavo stanovništvo je za ustanike. . .

U Riječkoj oblasti ustaničke formacije predstavljalo je oko 1000 dobro naoružanih hrvatskih elemenata. Stanovništvo je dobrim delom uz ustanike i često učestvuje u akcijama bandi. Epicentar bandi i njihove opreme — lanac Risnjaka.

U Hrvatskoj (zoni uz granicu) velike komunističke bande smeštene su naročito u Gorskom kotaru (Jasenak, Drežnica), odakle polaze napadi na prugu Sušak — Karlovac. Druge bande, koje najčešće dolaze sa Petrove gore, deluju u zoni Ogulin, a u poslednje vreme su se prebacile i prema Gorjancima. . .«

Zatim je referisao o merama za umirenje Slovenije i uništenje partizana: o dolasku iz Hercegovine dveju novih divizija (»Mačerata« i »Kačatori dele Alpi«), o masovnom interniranju stanovništva, o prelasku policijskih snaga pod komandu vojnih vlasti itd.

Glavni deo izlaganja Roata je posvetio objašnjavanju toka i rezultata vojnih operacija:

»U prvoj fazi operacija divizije »Granatijeri« i »Kačatori« su zauzele komunističko utvrđenje Krim — Mokrec; kolona Fabri iz 5. armijskog korpusa je očistila masiv Risnjak. . . Razoreno je tridesetak logora sa barakama i zaplenjena su mnoga krda stoke. . . Naši gubici: 36 mrtvih i 100 ranjenih. . .

Druga faza je upravo započela. Izgleda da se protivnik koncentrira u zoni Kočevski rog. . . Stoga je odlučeno opkoljavanje Kočevskog roga i akcija protiv delova koji bi pokušali da se povuku u Hrvatsku prešavši Kupu. Za kasnije predviđeno je čišćenje severoistočnog i severozapadnog kraja Slovenije. Najzad, do početka zime, ponovo će se preći i očistiti teritorija u svim pravcima tako da se spreči ponovna organizacija ustanika. . . Najzad je predviđena, pre zime, jedna operacija protiv Gorskog kotara, bastiona ustanika na hrvatskoj teritoriji, koji će u međuvremenu biti intenzivno bombardovan iz vazduha«.

Nakon toga reč je uzeo Musolini:

On se, naime, nadao da će prodiranjem ka Dalmaciji i ugrožavanjem okupatorskih pozicija na obalskom području prinuditi Italijane da prebace deo snaga iz Slovenije u Dalmaciju i tako smanje pritisak na slovenačke partizanske jedinice. O svojoj nameri on je 3. avgusta pisao Glavnom štabu NOP odreda za Sloveniju:

»Kao što je već saopšteno, vaši su kuriri stigli sretno u naš Štab i doneli između ostalog i izveštaj o vašim akcijama.² Mi smo kurire zadržali tako dugo u našem Štabu zato što se približavamo u vašem pravcu i zbog talijanske ofanzive kod vas, o kojoj očekujemo rezultate da bi vam mogli dati konkretnije upute. Nažalost ni do ovog momenta ne znamo ništa konkretnije kako se situacija kod vas razvija, osim ono malo informacija koje dobijamo preko »Slobodne Jugoslavije«. Jasno nam je samo jedno da je pritisak okupatora protiv vas veoma snažan, ali smatram da ste vi preduzeli sve da u ovoj ofanzivi sačuvate vašu živu silu kojom ćete moći ponovo nastaviti vašu borbu u Sloveniji... *Nama je poznato da su talijanske snage iz Hercegovine i Bosne otišle i u Slo-*

»Situacija je poznata. Posle sloma Jugoslavije dobili smo u ruke polovinu jedne pokrajine i to siromašniju... Verovalo se da je zona mirna... 22. juna, prilikom početka neprijateljstava između Nemačke i Rusije, ovo stanovništvo, koje se oseća slovenskim, osećalo se solidarnim sa Rusijom.

Od tada padaju sve optimističke nade...

Uveren sam da na teror partizana treba odgovoriti gvoždem i vatrom. Treba preseći otrcanu frazu koja ocrtava Italijane kao sentimentalne ljude nesposobne da budu surovi kad treba...

Ovo stanovništvo neće nas nikad voleti...

Smatram završenom prvu fazu. Tempo operacija treba da je ubrzan. Ne možemo držati toliko divizija na Balkanu. Trebalo bi da pojačamo snage na zapadnoj granici i u Tripolitaniji. Sada Balkan predstavlja za nas trošenje snaga i bilo bi potrebno smanjiti ovaj raspored...

Vazduhoplovstvo ima ovde prilično važan zadatak. Ovu teritoriju treba smatrati eksperimentalnim terenom.

Ne brinite za ekonomske nevolje stanovništva.

Ono je to htelo! Neka snosi posledice toga...« (Zapisnik s konferencije u Gorici 31. jula 1942, Arhiv VII, k. 91, br. reg. 16/3a—1).

² Kuriri Glavnog štaba Slovenije stigli su u Vrhovni štab 10. jula, kada se on nalazio u selu Solakovoj Kuli kod Prozora. Sa sobom su doneli izveštaj Glavnog štaba pisan 1. maja i dopunjen 11. maja, dva pisma E. Kardelja, pozdravno pismo Izvršnog odbora Osvobodilne fronte i još neke materijale (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 62). U izveštaju je dat opis situacije u Sloveniji, sa pregledom vojničkih akcija od 25. decembra 1941. godine (Zbornik, tom VI, knj. 2, dok. br. 69). Podaci su, očigledno, bili isuviše zastareli da bi se iz njih mogao dobiti tačan pregled tadašnje situacije u Sloveniji. Doduše, Vrhovni štab je, u međuvremenu, preko radio-emisija »Slobodne Jugoslavije«, saznao neke vesti, mada prilično šture, o italijanskoj ofanzivi (emisije od 29. i 31. jula, AIRPJ, MF 17/39). Da bi se detaljnije informisao o pravom stanju u Sloveniji, vrhovni komandant je, u svom pismu od 3. avgusta, tražio da Glavni štab uputi svog predstavnika koji će ga detaljno upoznati sa svim pitanjima koja su ga interesovala.

veniju. Mi sada pravimo pritisak prema Dalmaciji da bismo oslabili barem donekle pritisak neprijatelja na vašem području . . . » (kurziv M. L.).

Stavivši štabovima brigada u izgled napad na Livno, vrhovni komandant je 30. jula ukazao na potrebu da se napad izvede koncentrično, s tim što bi se glavni pritisak izvršio sa severne strane, preko Bašajkovca, šume iznad grada. Taj je pravac bio najpogodniji, kako zbog prikrivenog terena, kuda je prilaz gradu bio najlakši, tako i zbog vrlo pogodnih položaja koji nadvisuju grad i s kojih se »može gađati svaki objekat u gradu, dok je neprijateljsko dejstvo iz grada otežano«. Vrhovni komandant je smatrao da su za napad s tog pravca dovoljna dva bataljona, i to 1. bataljon 1. proleterske i 4. bataljon 3. proleterske brigade. Ostale snage trebalo je da istovremeno napadaju sa drugih pravaca: sa istoka, u zahvatu komunikacije Sujica — Livno, dva bataljona; s juga, naslanjajući se, levo, na komunikaciju Sinj — Livno, tri bataljona, s tim što bi se jedan od njih upotrebio kao obezbeđenje sa pravca Sinja, u visini sela Grboreza; sa zapada, duž komunikacije Priluka — Livno, delovi 5. krajiškog odreda. »To je« — zaključio je vrhovni komandant — »naš raspored i plan napada na Livno posle likvidacije ove ustaške grupe koja je prodrla ka Sujici, odnosno Livnu — Duvnu. Svaki bataljon dobiće nekoliko vodiča iz bataljona »Zirojević« . . . Pre napada na Livno treba pozvati na sastanak sve komandante bataljona i političke komesare i izvesti ih na položaj odakle će moći da vide ceo teren, gde će im se objasniti zadaci.«³

Od opštih uputstava ubrzo se pristupilo konkretnoj razradi plana i preduzimanju pripremnih mera. Rukovođenje akcijom bilo je, 31. jula, povereno načelniku Vrhovnog štaba, kome su stavljeni na raspolaganje: 1. proleterska i 3. proleterska brigada (izuzev 1. bataljon koji je bio u rejonu Gornjeg Malovana, orijentisan prema Kupresu), bataljon »Vojin Zirojević« i Kombinovani odred sastavljen od delova 5. krajiškog odreda.⁵ Štabu tog odreda je istog dana naređeno da što pre izvrši već ranije dobijeni zadatak: da poruši komunikaciju Livno — Bosansko Grahovo između sela Prisapa i Zirovića i da vrši pritisak na grad sa zapadne strane.⁶

Tako su, uporedo sa pripremanjem napada na ustašku grupu u rejonu Borove glave i Sujice, izvođene i pripreme za napad na Livno. Čekalo se samo da se uspešno završi prva, pa

³ Uputstvo vrhovnog komandanta Glavnom štabu NOP odreda za Sloveniju od 3. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 68).

⁴ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 54.

⁵ Isto, dok. br. 60.

« Isto, dok. br. 58 i 60.

da se odmah pristupi drugoj akciji. Ta se prilika ubrzo ukazala, jer se 2. avgusta saznalo da su ustaše napustile Sujicu i Duvno. Bili su, dakle, stvoreni svi uslovi da se odmah, bez odugovlačenja, pristupi realizovanju plana Vrhovnog štaba. Trebalo je žuriti zbog toga što su dobijeni podaci da ustaše vrše teror i hapšenja u gradu i da pripremaju i streljanje pristalica NOP-a. Iz grada su primljena i obaveštenja da bi se domobranci predali bez borbe ako im se obeća da će biti pošteđeni.⁷ Sem toga, moralo se žuriti i zbog bojazni da bi Italijani iz Sinja mogli ponovo pokušati intervenciju ka Livnu.

Vrhovni komandant je, dakle, predvideo jake snage za napad na Livno. On je to mogao da učini zbog toga što su obezbeđenja prema Imotskom, Sinju i Bos. Grahovu bila poverena dalmatinskim i krajiškim partizanskim jedinicama. Pored toga, njemu je bilo jasno da se napad na Kupres mora privremeno odgoditi jer je momenat iznenađenja prošao; njegov garnizon je bio znatno ojačan dolaskom jedinica Crne legije, a 1. krajiška brigada, na koju se računalo u borbama za to mesto, još uvek nije bila stigla u taj rejon. Zbog svega toga, u napad na Livno mogli su krenuti gotovo svi bataljoni 1. i 3. proleTERSke brigade. A i situacija na području Vukovskog, Gornjeg Vakufa, Prozora i doline Rame, koje je obezbeđivala 4. proleTERSka brigada, znatno se poboljšala: tamo su stigli 5. proleTERSka brigada i Hercegovački odred; time su bili stvoreni još povoljniji uslovi da se to, tek oslobođeno, važno područje održi u partizanskim rukama i da se odbiju eventualni napadi neprijatelja iz Bugojna ili iz doline Neretve.

Načelnik Vrhovnog štaba je 2. avgusta u 15,30 časova obavestio vrhovnog komandanta da će se napad na Livno izvršiti noću 4/5. avgusta (»jer je ranije nemoguće izvršiti iole dobro pripremljeni napad«) i da će u njemu učestvovati četiri bataljona 1. proleTERSke i tri bataljona 3. proleTERSke brigade, kao i Kombinovani odred Krajišnika. Dva bataljona 3. proleTERSke brigade (2. i 3. bataljon) biće ostavljeni na komunikaciji između Kupresa i Sujice da prekopaju put i odbiju eventualni novi napad neprijatelja s tog pravca. Da bi se, bar donekle, postiglo iznenađenje, bilo je predviđeno da se jedinice, u toku noći 3/4. avgusta, prebace u rejone prikupljanja, udaljene oko 6 km od Livna, i to: 1. proleTERSka brigada u sela Potočane, Dobro i Smričane, jugozapadno i južno od grada; tri bataljona 3. proleTERSke brigade u rejon Svabinog polja, severoistočno, i Kombinovani odred u selo Kabliće, severozapadno od Livna. Trebalo je da jedinice predane u tim rejonima i da u 20,30 časova krenu u napad. Tako bi, zbog potrebe da se tajnost napada sačuva

⁷ Isto, dok. br. 60.

što duže, rejoni prikupljanja poslužili i kao polazni položaji za napad. Pošto nije imao dovoljno vremena na raspolaganju, načelnik Vrhovnog štaba nije mogao da na terenu organizuje skupno izviđanje svih starešina u cilju usklađivanja sadejstva. Ostavljeno je da se to učini u okviru brigada, a računalo se da će borci bataljona »Vojin Zirojević«, koji će biti pridodat svim jedinicama, olakšati kretanje i rad, jer, kao meštani, odlično poznaju teren.⁸

Drugog avgusta uveče načelnik Vrhovnog štaba je izdao zapovest za napad. Sve snage predviđene za tu akciju podeljene su u tri napadne kolone: jugoistočnu, severnu i zapadnu. Jugoistočna kolona, brojno najjača (četiri bataljona 1. proleterske brigade, sa osam mitraljeza), pod komandom komandanta 1. proleterske brigade, dobila je zadatak da napada na grad sa istočne i južne strane, opštim pravcem: selo Dobro — Velika orlovača — selo Brina — Livno. Ova kolona je imala najteži zadatak: pre prodora u unutrašnjost grada morala je na njegovoj periferiji savladati vrlo jaka uporišta, među kojima su se isticali: tvornica cementa, manastir Gorica, žandarmerijska i stočna stanica. Severna kolona, sastavljena od tri bataljona 3. proleterske brigade, sa dva brdska topa (ali bez granata, što nije bilo poznato načelniku Vrhovnog štaba), dva minobacača i tri mitraljeza, pod komandom komandanta 3. proleterske brigade, imala je zadatak da napada na grad sa severne strane, preko šume Bašajkovca, i da se spusti niz strme padine koje nadvisuju stari deo grada, zbijenih kuća. Pred ovom kolonom su se nalazile najjače prepreke: ruševine srednjovekovnog utvrđenja, takozvane Efrem-kula i Vejs-kula. Trećoj, zapadnoj, koloni, koju je sačinjavao Kombinovani odred 5. krajiškog odreda, jačine 350 boraca,⁹ stavljeno je u zadatak da napada sa zapada, duž komunikacije Priluka — Livno, obezbeđujući se, delom snaga, na liniji selo Prisap — brdo Gradina od neprijateljski raspoloženih sela. Ukoliko ne bude mogla nastupati tim pravcem, zbog otpora milicije u selima Kabličima, Suhači i Zastinju, ova kolona će zaobići sela sa severa i spustiti se u grad padinama Burkića drage. Trebalo je da sve tri kolone krenu u napad 4. avgusta u 20,30 časova s polaznih položaja (udaljenih 2—4 km od grada): selo Guber — But (trig. 825) — Vučkovina

⁸ Izveštaj načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 2. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 66).

⁹ U sastav tog odreda nalazile su se sledeće jedinice: 1. i 2. četa bataljona »Gavrilo Princip«, 3. četa Bihaćkog bataljona i 2. i 3. četa bataljona »Rajko Bosnić« (Arhiv VII, k. 1705, br. reg. 10/2—6, 15/6, k. 1707, br. reg. 38/1—9, k. 3a, br. reg. 4—1; Zbornik, tom IV, knj. 6. dok. br. 77).

(k. 791) — Velika Orlovača (k. 927) — Gradina (k. 893) — Kremenjače — šuma Bašajkovac — zapadna ivica sela Suhače.¹⁰

U zapovesti su jedinicama dati i približno tačni podaci o neprijatelju u Livnu: oko 200 ustaša, 300 domobrana i oko 10—15 Nemaca, sa tri brdska topa, 2—3 minobacača, 2—3 mitraljeza i oko desetak puškomitraljeza.¹¹ Napomenuto je da je grad utvrđen i da je opasan jednim redom bodljikave žice, da se utvrđenja nalaze oko grada i na njegovoj ivici, da je u centru utvrđena samo kuća dr Mitrovića.

Načelnik Vrhovnog štaba je, dakle, samo konkretizovao plan koji je izradio vrhovni komandant. No, on je pri tom učinio i neke izmene koje nisu bile sasvim opravdane; tako, predvideo je da sa severne strane, preko šume Bašajkovca, napadaju tri umesto dva bataljona, mada je bilo očigledno da se s te strane, zbog strmih litica, ne mogu upotrebiti veće snage.

Načelnik Vrhovnog štaba nije bio sasvim uveren da će zapovest stići do Štaba 5¹. krajiškog odreda, jer s njim nije imao sigurnu vezu. Da bi obezbedio učešće Kombinovanog odreda u predstojećem napadu, i vrhovni komandant mu je 2. avgusta u 12 časova i 3. avgusta u 16 časova uputio naređenja u kojima mu je ponovo, još preciznije, izneo zadatke, naglasivši da, po mogućstvu, za napad privuče dva topa iz Drvara i da do 6 časova 4. avgusta pošalje načelniku Vrhovnog štaba, u Svabino polje, kurire, potrebne radi održanja veze, i izveštaj o izvršenim pripremama. »Nastojte da se sve pripreme blagovremeno izvrše po ovome planu i da vaša grupa ne zakasni ili eventualno ne izostane, jer bi to bilo od teških posledica za ostale trupe koje vrše napad na Livno« — upozoravao je na kraju vrhovni komandant¹².

Livno bi, po redu, bilo četvrto veće naseljeno mesto na koje bi brigade izvršile napad. Iskustva stečena u borbama za Konjic, Prozor i Bugojno trebalo je što potpunije primeniti u predstojećim borbama za Livno. Pre svega, značajno je bilo ostvariti puno sadejstvo svih jedinica. Time bi se izbeglo njihovo lutanje, zakašnjavanje i nejednovremeno stupanje u napad, kakav je slučaj bio naročito prilikom borbi za Konjic i Bugojno. Da ne bi došlo do toga, sve su jedinice, izuzev delova 5. krajiškog odreda, blagovremeno prikupljene oko Livna, i dato im je dovoljno vremena da mogu stići na polazne položaje za

¹⁰ Zapovest načelnika Vrhovnog štaba za napad na Livno, bez datuma (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 67).

¹¹ Posada nije raspolagala topovima, a od naoružanja je imala dva minobacača 80 mm, dva mitraljeza, 11 puškomitraljeza i oko 600 pušaka (Mikroteka VII, film London 7, snimci 301688-97).

¹² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 71; Arhiv VII, k. 1705 br. reg. 7/1—6.

napad. Uz to, bili su određeni i signali. A što je bilo naročito važno, jedinicama je stvorena mogućnost da u toku čitavog dana uoči napada vrše nužna osmatranja i izviđanja neprijateljevih položaja, da bi se upoznale sa objektima napada i pravcima nastupanja. Da bi se bataljoni, čete, vodovi i manje grupe boraca mogli što uspješnije kretati u nepoznatom gradu i snalaziti prilikom uličnih borbi, odlučeno je da se borci dveju četa bataljona »Vojin Zirojević«, koji su većinom bili iz Livna i okoline, rasporede po jedinicama kao vodiči. Pošto se znalo da je varoš dobro utvrđena i da se najjači objekti odbrane nalaze na njenim prilazima i ivici (tvrđava s kulama, tvornica cementa, manastir, stočna stanica i rasadnik), to su jedinicama data uputstva da smelo i brzo prodiru u unutrašnjost, ne zadržavajući se oko spoljnih utvrđenja. Starešinama je podvučeno: prodori jedinica u grad moraju biti siloviti; pojedine utvrđene objekte, koji se ne mogu zauzeti, treba izolovati i slabijim delovima blokirati, a zatim sa glavninom produžiti nastupanje, ne obzirući se na zaostajanje suseda; za nadiranje kroz grad između jačih uporišta iskoristiti bašte i dvorišta; pripremiti flaše sa benzinom za paljenje dobro branjenih kuća. Posebno je naglašeno da se ne sme ponoviti slučaj koji se desio prilikom borbi za oslobođenje Kreševa, Konjica, Prozora i Duvna, kada su posade uspele da se kompletno ili u većem broju povuku ili probiju iz grada i izbegnu uništenje, odnosno zarobljavanje. Naročito je bilo važno sprečiti posadu da se povuče sa oružjem, jer je zauzimanjem Livna trebalo doći do većeg plena u oružju i municiji. Sve brigade su osećale veliku oskudicu u municiji. Do nekog značajnijeg plena u oružju i municiji nisu došle ni prilikom napada na prugu, ni pri zauzimanju gradova. Utoliko se više očekivalo da će u Livnu zapleniti dosta municije, oružja i druge ratne opreme. Da bi se to očekivanje ispunilo trebalo je, po svaku cenu, onemogućiti posadi da se probije iz grada. U tom cilju su bile preduzete sve mere predostrožnosti i obezbeđenja. U zapovesti je bilo precizirano da, u prvoj fazi napada, jedinice iz rezerve izvrše blokadu grada na liniji: reka Zabljak — Zabljak izvor — zapadna ivica šume kod Sućića Hrasti — južna ivica šume Bašajkovca — selo Zastinje — Hasina vrela. S te linije, udaljene oko 2 km od grada, trebalo je, mitraljezima i puškomitraljezima, na podesnim mestima (na uzvišenjima i mostovima i kod rečnih gazova), sprečiti izvlačenje neprijateljevih grupica iz grada. Kasnije, kada jedinice prodru u grad, »liniju blokade« suziti pomicanjem napred, do ivice grada. Pošto će neprijatelj, najverovatnije, pokušati da se preko Livanjskog polja probije ka selu Prologu, i dalje ka Sinju, to je Štabu 1. proleTERSke brigade dat zadatak da jedan

vod s mitraljezom postavi na Dubočicu (trig. 715), a Štabu Kombinovanog odreda — da to isto postavi na k. 719, između sela Zastinja i Suhaće. Sem toga, Štabu 1. proleterske brigade je naređeno da jače delove rasporedi u selima Velikom i Malom Guberu, na komunikaciji Livno — Prolog, i da poruši most na reci Sturbi, kako bi sa pravca Sinja i Prologa obezbedio pozadinu svojih snaga koje će napadati Livno i ujedno onemogućio neprijatelju da se izvlači tim pravcem.

Tako je, dakle, prilikom organizovanja napada na Livno trebalo primeniti pozitivna a eliminisati negativna iskustva stečena u proteklim borbama za naseljena mesta. Već bogata praksa je istakla niz originalnih postupaka i rešenja, do kojih su, već znatno prekaljeni, štabovi, jedinice i borci samostalno dolazi u različitim situacijama. Svaka nova borba, svaki novi napad je u nečemu morao prevazići prethodni i doneti nova ratna iskustva štabovima, nižim komandama i borcima. I u napadu na Livno trebalo je, sasvim prirodno, očekivati primenu takvih taktičkih postupaka koji će obezbediti potpuni uspeh. Činilo se da je u organizovanju napada bilo sve predviđeno i da se ranije greške i slabosti neće ponoviti.

Zapovešću su bili određeni samo zadaci jedinicama koje će učestvovati u neposrednom napadu na grad. Drugim, pismenim i usmenim naređenjima postavljeni su zadaci snagama koje, presecanjem i zatvaranjem komunikacija prema Grahovu, Sinju, Aržanu, Posušju i Kupresu, treba da obezbede napad na Livno, odbijajući eventualne intervencije neprijatelja iz tih susednih garnizona. Tako je Štab 4. operativne zone, na osnovu zadatka dobijenog od Vrhovnog štaba, izdao naređenje svojim jedinicama da zatvore komunikacije koje od Grahova, Sinja, Aržana i Imotskog vode ka Livnu. Odredu za severnu Dalmaciju, koji je, usled napada jakih italijanskih i četničkih snaga, bio prinuđen da se, dosta neorganizovano i uz gubitke od 9 mrtvih i 26 ranjenih, povuče u Liku, na teritoriju 3. ličkog odreda, upućeno je naređenje da se prebaci istočno od Grahova, poveže sa bataljonom »Gavrilo Princip« 5. krajiškog odreda i da, zajedno sa njim i bataljonom »Starac Vujadin«, rušenjem, zaprečavanjem i postavljanjem zaseda, zatvori komunikaciju koja vodi ka Livnu¹³. Odredu za srednju Dalmaciju ponovo je

¹³ Štab 4. operativne zone nije tada imao podatke o pravom stanju kod toga odreda, jer veze s njim nije imao od sredine jula. Odred se, naime, posle povlačenja iz severne Dalmacije, nalazio u dosta lošem stanju. Kod boraca oba njegova bataljona (»Bude Borjan« i »Branko Vlačić«) nastupila je, usled zamorenosti, demoralizacija. Štab Grupe NOP odreda za Liku, u saglasnosti s političkim komesarom Glavnog štaba Hrvatske, uputio je oba bataljona u pozadinu na odmor a njihove borce privremeno razoružao da bi oružje u međuvremenu iskoristile druge

naređeno da zatvori komunikaciju Split — Sinj — Livno i da po svaku cenu spreči prodor neprijateljevih snaga s tog pravca; »letećim desetinama« na Mosoru, Rogoznici, Moseću i Solinu stavljeno je u zadatak da se prikupe i izvrše rušenja i zaprečavanja na cesti Split — Sinj, a Južnodalmatinskom bataljonu — da zatvori komunikacije koje od juga, preko Aržana i Posušja, vode ka Livnu¹⁴.

Tako je Štab 4. operativne zone preduzeo sve što je bilo u njegovoj moći da izvrši zadatak dobijen od vrhovnog komandanta i da sa svojim jedinicama izoluje Livno od susednih garnizona. On je naročitu pažnju poklonio pravcu Sinj — Livno jer je opasnost s tog pravca bila najjača. Njegovu pažnju je posebno privukao i pravac Bos. Grahovo — Livno jer se u toku 3. avgusta kod njega rodila sumnja da Odred za severnu Dalmaciju možda neće stići da zatvori tu komunikaciju. Zbog toga se sledećeg dana obratio Štabu 5. krajiškog odreda sa zahtevom da se on angažuje na tom pravcu. »Nismo sigurni da će Odred za severnu Dalmaciju izvršiti naređenje, tj. prebaciti se zapadno od Grahova i onemogućiti cestu Grahovo — Livno«, pisao je komandant zone. »Kako je onemogućavanje (misli se na prekid — prim. M. L.) ove ceste od velike važnosti za razvoj operacija koje vode proleTERSKE brigade, a naročito zbog toga što je to naređenje Vrhovnog štaba, smatramo da bi vi morali, bez obzira na naš Odred, poduzeti vojničke mere sa istim ciljem«¹⁵.

Obezbeđenje prema Kupresu vršio je samo 2. bataljon 3. proleTERSKE brigade, s položaja u visini sela Gornjeg Malovana i Rilića, pošto je 3. bataljon, zbog dezertiranja jedne čete, bio rasformiran¹⁶, a 4. avgusta u 10 časova vrhovni komandant je naredio Štabu 2. proleTERSKE brigade da vrši demonstrativan

ličke jedinice. Prema tome, zahtevi koje je Štab zone postavio pred ovaj odred bili su nerealni (Izveštaj Štaba Grupe NOP odreda za Liku Štabu 1. operativne zone od 27. jula, Zbornik, tom V, knj. 5, dok. br. 119; Izveštaj Štaba 4. operativne zone Glavnom štabu Hrvatske od 5. avgusta, Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 12).

¹⁴ Izveštaj Štaba 4. operativne zone od 31. jula (Zbor; iz, tom V, knj. 5, dok. br. 131); Pismo Štaba 4. operativne zone Štabu 5 krajiškog odreda od 3. ili 4. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 3); Izveštaj Štaba 4. operativne zone Glavnom štabu Hrvatske od 5. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 12).

¹⁵ Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 3 i 12.

¹⁶ U toku noći 2/3. avgusta Bjelopoljska četa 3. bataljona i jedna grupa boraca 4. bataljona, s komandantom bataljona, krenule su samovoljno prema Sandžaku, da se vrate u svoj kraj. Pokušaj 3. bataljona 4. proleTERSKE brigade u toku noći 4/5. avgusta da ih spreči u ostvarenju te namere nije uspeo (Izveštaj Štaba 3. bataljona 4. proleTERSKE brigade Vrhovnom štabu od 6. avgusta u 5 časova, AIRPJ, br. 3435).

pritisak na Kupres¹⁷. Istog dana vrhovni komandant je obavestio načelnika Vrhovnog štaba da se slaže s planom napada na Livno¹⁸.

Jedinice 1. i 3. proleterske brigade pristupile su odmah pripremama za napad na Livno. Pošto je, oslobođenjem Sujice i Duvna, situacija bila raščišćena, to su obe brigade mogle nesmetano da krenu na izvršenje dobijenih zadataka. Međutim, zapadna kolona, koju je sačinjavao Kombinovani odred, nije mogla da na vreme izvrši svoj zadatak. Ona je još 31. jula, u duhu naređenja Vrhovnog štaba, krenula prema selima Ljubunčiću i Priluci, na komunikaciji Livno—Bos. Grahovo, sa zadatkom da ovlada njima i poruši put i mostove između Prisapa i Zirovića i Priluke i Livna¹⁹. Ne poznajući pravo stanje kod neprijatelja u tom rejonu, Kombinovani odred je nastupio dosta oprezno i tek 2. avgusta ušao u Zirović i Priluku, izbjivši na drum, a u 17,45 časova njegovi delovi su napali neprijateljevu posadu u selu Ljubunčiću koju je sačinjavao jedan poluvod domobrana i izvestan broj milicionera. Prvi napad su domobrani odbili, mada su se milicioneri bili razbežali. U 2 časa posle ponoći napad je obnovljen, ali se i on završio neuspešno, jer su domobranima stigli u pomoć milicioneri iz sela Štrupnića. U toku jutra domobrani i milicioneri su ušli u selo Zirović, iz kojeg su se partizani povukli²⁰.

Dok je Kombinovani odred vodio borbe oko sela zapadno od Livna nastojeći da prekine komunikaciju ka Bos. Grahovu i stvori uslove za napad na grad s tog pravca, ostale jedinice su vršile poslednje pripreme. Načelnik Vrhovnog štaba, koji se nalazio u razrušenoj stočnoj stanici na Svabinom polju, oko 5 km severoistočno od Livna, pratio je razvoj događaja nadajući se da će se situacija razvijati onako kako je bilo predviđeno. Međutim, njega je brinulo što još nije imao nikakvih vesti od komandanta zapadne kolone²¹. Pošto ni 4. avgusta ujutru nije dobio očekivani izveštaj on je zaključio da Kombinovani odred možda neće stići da učestvuje u napadu koji je trebalo da otpočne u toku noći. Smatrajući da bi time bio dovođen u pitanje

¹⁷ " Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 73 i 74.

¹⁸ Isto, dok. br. 74.

¹⁹ Izveštaj Štaba kombinovanih snaga Vrhovnom štabu od 30. i 31. jula i 1. i 3. avgusta (AIRPJ, br. 3543, 3189, 3193, Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 77).

²⁰ Izveštaj komandira domobranskog voda komandantu livanjskog garnizona od 3. avgusta u 12 časova (Arhiv VII, k. 114, br. reg. 8/9a—2).

²¹ Naređenje vrhovnog komandanta od 2. avgusta u 12 časova primljeno je u Štabu 5. krajiškog odreda tek 3. avgusta u 21 čas. Sudeći po tome, opravdano se može pretpostaviti da naređenje vrhovnog komandanta od 3. avgusta u 16 časova i zapovest za napad Štab odreda nije primio u toku 4. avgusta (Arhiv VII, k. 1705, br. reg. 7/1—6, 7/2—6).

uspeh, on je pomišljao da napad odloži. O tome je on u prepodnevnom časovima pisao vrhovnom komandantu i štabovima 1. i 3. proleterske brigade, uz napomenu da će napad biti odložen ukoliko Kombinovani odred ne zauzme sela zapadno od Livna i na vreme ne stigne na polazne položaje²². Ovo obaveštenje je izazvalo neizvesnost i zabunu štabova brigada. Štab 1. proleterske brigade, koji je na Velikoj orlovači, sa štabovima bataljona, upravo završio izvidanje i izdavanje naređenja, s neskrivenim negodovanjem je primio ovu poruku. Smatrajući da je kolebanje načelnika Vrhovnog štaba u tom trenutku neopravdano, on je reagovao malo neuobičajeno, izrazivši otvoreno svoje neslaganje. U odgovoru načelniku Vrhovnog štaba, on je u 14,10 časova pisao²³:

»1) Primili smo Vaše pismo u 14,00^h.

2) Apsolutno smo protiv odlaganja — svi mi iz štaba.

3) Ne razumemo da si sada mogao da poljuljaš, zamutiš celu stvar. Bar da si odlučno rekao »ne« a ne da celu stvar postaviš u zavisnosti od toga kada će i da li će stići neki kurir, kao i od toga da li je neko selo zauzeto ili ne. To je najgore što se moglo desiti: da stvar ostane u vazduhu! To je trebalo predvideti.

... Mi smo svi odlučno za napad.

5) Ubedeni smo da će Stari (Tito — prim. M. L.) biti vrlo ljut.

6) Smatramo da je potpuno dovoljno sedam bataljona, pogotovu kada je prilaz ka Bašajkovcu nepristupačan.

Za štab I brigade
Koča, Fića, Stanko«²⁴

Načelnik Vrhovnog štaba je primio pismo Štaba 1. proleterske brigade i, verovatno, pod njegovim utiskom, preispitao situaciju i povukao odluku o odlaganju napada²⁵. Obavestivši o tome Štab 1. proleterske brigade, on je, zajedno sa Štabom 3. proleterske brigade, koji se nalazio sa njime, odlučio da pomeri bataljone te brigade prema zapadu, da bi oni napadali pravcem koji je bio predviđen za Kombinovani odred. Tako je 3. proleterska brigada, pored svog, dobila i zadatak zapadne kolone. Njena tri bataljona su bila raspoređena prema sledećim objektima: 5. bataljon je trebalo da, spuštajući se južnim padinama Debelog brda (k. 1207), ovlada šumom Bašajkovac, sa Vejs-

²² Pismo nije sačuvano, ali se njegova sadržina može sasvim pouzdano rekonstruisati. Njega spominje komandant 1. proleterske brigade u izveštaju vrhovnom komandantu od 12. avgusta. Na margini izveštaja on je dopisao: »Videti pismo druga Arse o eventualnom odlaganju akcije na Livno i naš odgovor« (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 11—1).

²³ Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 3—1.

²⁴ Koča Popović, Filip Kljajić, Branko Poljanac.

²⁵ I zamenik komandanta 1. proleterske brigade Danilo Lekić Španac, koji se nalazio sa štabovima 1. i 3. bataljona, pisao je načelniku Vrhovnog štaba u 16 časova da napad ne treba odložiti, već da treba dejstvovati »odlučno i bez zebnje« (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 16/2).

-kulom i Jefrem-kulom, i da odatle, sa strmih litica iznad starog dela varoši, tuče neprijateljeve položaje i objekte u gradu; 1. bataljon je trebalo da sa severozapadne i zapadne strane prodre u grad i napadne kasarne; 4. bataljon je bio na desnom krilu, prema Zastinju. Po svom značaju posebno se isticao zadatak 5. bataljona, jer bi njegovi borci, izbijanjem na liticu iznad grada, mogli da efikasno tuku sve objekte u gradu i da svojom vatrom podrže borbu ostalih snaga prilikom njihovog prodora u grad. Zadaci jugoistočne kolone, tj. 1. proleterske brigade, ostali su nepromenjeni: 1. bataljon je trebalo da se spusti preko grebena kod Klanac-kule, zauzme utvrđenje Tabiju i prodre u severoistočni deo grada; 3. bataljon je, u nastupanju duž drumu koji vodi od Sujice, imao da savlada otpor neprijatelja u manastiru i u fabrici cementa, 2. bataljon da nastupa s juga, preko ravnice, a i 4. bataljon da zauzme stočnu stanicu i s jugozapada prodre u grad²⁶.

U toku 3. i 4. avgusta situacija se kod neprijatelja u Livnu nije ni u čemu promenila. Odlazak ustaša Crne legije sa Borove glave i napuštanje Sujice i Duvna izazvali su još veće uzbuđenje i strah kod već deprimirane posade. Opasnost je, po oceni komandanta garnizona, bila neposredna, napad je trebalo očekivati sa istočne i severne strane. »Po svemu sudeći prema se napadaj sa crte: Borova glava — Priluka«, obavestio je on komandanta 6. divizije (taj izveštaj je preneo avion koji se 4. avgusta spustio u Livno)²⁷. Prema jugu i zapadu, u selima na obodu Livanjskog polja, nalazila se naoružana milicija, na čiju se pomoć moglo računati u slučaju potrebe. Međutim, vesti o napadu krajiških partizana na Ljubunčić i o pojačanoj aktivnosti dalmatinskih jedinica oko Prologa primljene su sa zabrinutošću i ocenjene kao nagoveštaj da se opasnost ukazuje i s tih strana. To je neprijatelja naročito zabrinulo, jer su, posle neuspele intervencije Crne legije iz Sujice, pravci prema Sinju i Aržanu, a donekle i prema Bos. Grahovu, ostali jedini odakle se mogla očekivati neka pomoć ili kuda se moglo odstupiti u slučaju krajnje nužde. Umesto da iz tih sela dobije pomoć, na koju je računao, komandant livanjskog garnizona je čak morao misliti da im iz Livna uputi pojačanja, jer su upravo iz tih sela neprestano stizale molbe da im se pomogne: iz Ljubunčića je upućen zahtev da se pošalje jedan vod domobrana ili milicionera, a iz Prologa, u kome se nalazilo samo 10 domobrana, 4 žandarma i 15 milicionera, traženo je tridesetak domobrana. Više zabrinut za situaciju kod Priluke, a i na navaljivanje ustaškog logornika koji je u tom selu imao imanje,

²⁶ V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 243.

²⁷ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61.

komandant je tamo uputio 80 domobrana, dok je u Prolog poslao jedno odeljenje domobrana jačine 16 vojnika²⁸.

Obavešten da su neki partizanski delovi primećeni i u selima južno od Livna, komandant garnizona je jedan ojačani vod uputio ka selu Smričanima da izvidi situaciju duž drumu prema Prisoju i ustanovi da li se, i gde, nalaze partizanske jedinice i kakve su njihove namere. Četvrti bataljon 1. proleterske brigade nalazio se već u selu na brdu iznad drumu, a njegov štab je preduzeo sve mere da bi, prikrivanjem prisustva svojih četa, obezbedio tajnost napada. Neprijateljeva kolona koja se kretala drumom uputila je patrole u selo. Bataljon je tad bio prinuđen da otkrije svoje prisustvo. Hitno je jedna četa upućena prema mostu na reci Sturbi da bi napala neprijatelja iz pozadine, dok je druga četa izvršila napad sa čela. Neprijatelj je, međutim, prozrevši nameru partizana, brzim povlačenjem izbegao uništenje²⁹.

U iščekivanju napada partizana, neprijatelj se u Livnu užurbano pripremao za odbranu. Posada, sastava: tri domobranske čete (6. 7. i 8. četa 2. bataljona 14. pešadijskog puka), četa ustaša (2. četa 20. ustaškog bataljona), ostatak od 70 domobrana iz 18. čete 13. pešadijskog puka koji su se povukli iz Glamoča, milicioneri i žandarmi³⁰, bila je u strogoj pripravnosti. Od jednog zarobljenog partizana saznalo se da će partizani izvršiti koncentričan napad na grad. Jedan domobranski avion je 3. i 4. avgusta doturio veću količinu municije, a italijanski avioni su nadletali rejon Livna da bi otkrili kretanje partizana i omeli njihovu koncentraciju bombardovanjem njihovih kolona. Jedan avion je 2. avgusta oko podne bacio šest bombi na selo Zabljak, 2 km južno od grada, u kome nije bilo partizana. Tom prilikom su poginula četiri seljaka, a pričinjena je i znatna materijalna šteta. Ogorčen zbog takve »pomoći«

²⁸ Izveštaji komandira voda iz sela Ljubunčica i poručnika Josipa Pavlovića, komandantu posade Livna, od 3. avgusta (Arhiv VII, k. 114b, br. reg. 8/9a—2, k. 140, br. reg. 2/41—1); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Prologa od 12. avgusta (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 57/1—1); Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—5); Izveštaj o situaciji u Livnu poslat 15. avgusta nemačkom poslaniku u Zagrebu (potpis pošiljaoca nečitak), mikroteka VII, film London 7 snimci 301688—97.

²⁹ Dnevnik N. Boškovića; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 13—3).

³⁰ Bojna relacija 6. divizije za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61); Beleška napisana u nemačkom poslanstvu u Zagrebu 15. avgusta o situaciji u Livnu, na osnovu izjave nemačkog državljanina ing. Ota, upravnika bušačkih radova firme »Hanza-Lajhtmetal«, kojeg su partizani uputili iz Livna u Zagreb radi pregovora o razmeni zarobljenika (mikroteka VII, film London 7, snimci 301688—97); Arhiv VII, k. 5, br. reg. 10—1.

Italijana, komandant 6. divizije je zamolio Glavni stožer da se obustavi intervencija italijanske avijacije »dok se ne dobiju tačni podaci o rasporedu partizana«. Italijani su, kako se moglo i očekivati, izrazili žaljenje, uz primedbu da je do nemilog događaja došlo »što je talijanski zrakoplov dočekan u neposrednoj okolini Livna jakom vatrom, što je izazvalo prirodnu reakciju zrakoplova«. Avionom, poslednjim, koji je 4. avgusta odleteo iz Livna u Sarajevo javljeno je komandantu 3. domobranskog korpusa da se partizanski obruč oko grada sve više steže i da svakog trenutka može uslediti napad. »Seoski narod napušta domove i u divljem bijegu bježi i napunjava grad Livno, gdje inače nema nikakvih namirnica za život«, izveštavao je major Križanec, moleći »da se urgira kod Talijana da pošalju pomoć i oslobode ga od partizanske obsjede«. A komandir ustaške čete je u svom kratkom izveštaju naveo da su partizani već zauzeli više sela i da su ustaše i domobrani nemoćni i »vrlo nejaki« da se suprotstave partizanima. Izražavajući čuđenje i nezadovoljstvo što nema nikakve veze sa štabom svog bataljona u Bugojnu, ustaški natporučnik Vodopija je pretio da će se izravno Glavnom stožeru Ustaške vojnice obratiti za pomoć u materijalu, municiji i novcu³¹.

2. — Oslobođenje Livna i borbe na Vagnju

Prema planu, svi su bataljoni u određeno vreme pošli s polaznog položaja, po gustom mraku, ka naznačenim objektima. Pošto su još pre pada mraka neprijateljeve patrole i istureni delovi bili povučeni sa daljih osmatračnica oko grada, bataljoni 1. i 3. proleterske brigade su se nesmetano približili položajima na ivici grada i tu izvršili poslednje pripreme. Oko 22 časa i 30 minuta napad je otpočeo na svim pravcima, s nejednakom žestinom. U početku se razvijao bez naročitog uspeha. Bataljoni su doduše rasterali manje predstražne delove i izbili neposredno pred neprijateljeve bunkere i žičane prepreke, ali su tu bili zaustavljeni jakom vatrom. Dve čete 1. bataljona, koji je imao težak zadatak da savlada vrlo jaka utvrđenja, vršile su snažan pritisak na Klanac-kulu i Tabiju.

³¹ Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa za 4. i 5. avgust (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—5 i 33/3—1); Izveštaj komandira 2. čete štabu 20. ustaškog bataljona od 4. avgusta (Arhiv VII, k. 114b, br. reg. 9/9a—1); Izjava Hansa Ota, upravnika bušačkih radova firme »Hanza-Lajhtmetal« (mikroteka VII, film London 7, snimci 301-688-97); Depeša 6. divizije Glavnom stožeru od 3. avgusta (Arhiv VII, k. 106, br. reg. 31/2—1); Bojna relacija 6. domobranske divizije za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61).

Neprijatelj je pružao žilav otpor, naročito s Tabije i iz bunkera izgrađenog na brežuljku oko 60 metara ispred nje. Snažnom vatrom iz minobacača on je zadržao napadače i prikovao ih iza kamene ograde nedaleko od bunkera. Pokušaji da se bacanjem bombi uništi ovo neprijateljevo gnezdo ostali su bezuspešni. U međuvremenu je i 3. bataljon bio zaustavljen pred fabrikom cementa i pred manastirom, s čijeg je tornja tukao mitraljez. Raketama osvetljavajući prostor, neprijatelj je vatrom iz manastira, iz tvornice i iz bunkera ispred mosta sprečavao prilaz četama 3. bataljona koje su podilazile utvrđenjima. Drugi bataljon se za to vreme oprezno privlačio preko polja ne nailazeći na otpor neprijatelja. Njegovi delovi su se već bili dohvatili prvih kuća, ali je još bilo neizvesno kako će se završiti njihov upad. Kod susednog 4. bataljona napad je u prvoj fazi imao malo uspeha, jer su čete ovog bataljona bile zadržane pred stočnom stanicom. Nastupajući preko ravnog i otkrivenog terena, streljački stroj je uspeo da se neopaženo privuče do te jake otporne tačke utvrđene rovovima i bunkerima i okružene žičanom ogradom. Međutim, u poslednjem trenutku, alarmiran od stražara koji su primetili sumnjivo kretanje, neprijatelj je počeo da nasumice tuče prostor ispred utvrđenja. Borci su prilegli i pritajili se ne odgovarajući na vatru, čime su kod neprijatelja izazvali sumnju da su se stražari, možda, prevarili ili da se radilo o aktivnosti partizanskih izviđačkih organa. No, zabuna je bila kratkotrajna, jer je, po borbi koja se ubrzo razgorela svuda oko grada, neprijatelj u stočnoj stanici zaključio da se radi o ozbiljnom napadu i da se pred njim sigurno nalaze jače grupe partizana. Pojačavši budnost i osmatranje, on je uspeo da otkrije primicanje četa 4. bataljona i da ih jakim vatrom spreči da pređu na juriš. Pred snažnom vatrom i žičanim preprekama bataljon je stao, nemoćan da direktnim napadom zauzme stočnu stanicu³².

Ni bataljoni 3. proleterske brigade nisu, u međuvremenu, postigli značajniji uspeh. Peti bataljon, koji je napadao preko Bašajkovca, zauzeo je, posle kraće borbe, Jefrem-kulu, koja nije bila posednuta od jačih neprijateljevih delova, ali nije izvršio napad na znatno jaču i bolje branjenu Vejs-kulu, okru-

32 Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 13—3, k. 1985, br. reg. 2—2); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 244—5; Dnevnik N. Boškovića; Članci u knjizi »Prva proleterska«: J. Božović: Tako je oslobođeno Livno; M. Vučković: Livno je naše; Dušan Šaban: Iz grada u grad; Zivko Zivković: Vojo Maslovare; Jovo Pejšković: Napad na Livno (knj. 1. str. 461, 468, 495; knj. 2, str. 74); B. Jovanović: Moj bataljon, str. 125—8; Z. Mihajlović, nav. delo, str. 104.

ženu bodljikavom žicom³³, jer su vodiči zalutali i četni nisu ni doveli do nje. Prvi bataljon se spustio na drum između sela Zastinja i zapadne ivice šume Bašajkovca i napao na groblje i kasarne, gde je bio dočekan vatrom. Nastupajući preko drumu, njegovi delovi su izbili do potoka blizu kuće doktora Mitrovića, odakle je na njih bila otvorena jaka mitraljeska vatra. Četvrti bataljon je zauzeo selo Zastinje i isturio obezbeđenje na cestu, dok je jedna njegova patrola pokušala da se preko močvara kod Hasinih vrela poveže sa 4. bataljonom 1. proleterske brigade, ali u tome nije uspela jer je zabunom došla u sukob s njegovim delovima³⁴.

Tako su prvi časovi napada protekli, kod svih bataljona, u borbi na prilazima i na ivici grada. Neprijatelj je zaustavio partizane gotovo na svim pravcima. Mestimični uspesi napadača nisu bili od većeg značaja. Izgledalo je da u toku te noći Livno neće biti zauzeto. Međutim, tada je na pravcu nastupanja 2. bataljona 1. proleterske brigade došlo do takvih događaja koji su odlučujuće uticali na dalji tok borbe, unevši nov, snažan impuls u već posustali napad. Ovaj bataljon nastupajući s juga, između 3. i 4. bataljona, uspeo je da se preko potpuno ravnog terena neopaženo približi gradu. Neprijatelj, verovatno, nije pretpostavljao da će se partizani usuditi da napadaju tuda, preko brisanog prostora, tim pre što su na tom pravcu bile postavljene žičane prepreke, koje su bile branjene vatrom iz nekoliko bunkera. A možda se s tog pravca povuklo osiguranje, ostavivši prilaz s juga bez kontrole³⁵. Krećući se u tišini, borci ovog bataljona su se oprezno primicali prvim kućama. Ne odgovarajući na vatru iz bunkera, koju je neprijatelj više nasumce otvarao, borci su ustajali čim bi vatra prestala i raketa se ugasila i produžavali kretanje, da bi ponovo prilegli kada bi nova raketa osvetlila teren. Ne obzirući se na

³³ Vejs-kula, koju narod naziva i Vujadinovom kulom, vezujući je za tamnovanje Starca Vujadina, poznate istorijske ličnosti, nalazi se na vrhu kamene litice koja se strmo diže iznad grada. Ostaci stare, oko 10 metara visoke kule, valjkastog oblika, prečnika 12 metara, sa zidovima debljine 3—4 metra, izgrađene još u srednjem veku, predstavljaju vrlo jako utvrđenje, koje može uspešno da odoli pešadijskoj, a delom i artiljerijskoj vatri.

³⁴ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2—3); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 244—8; V. Knežević: Peti pljevaljski bataljon u napadu na Livno (Pljevaljske novine, 29. novembra 1961).

³⁵ Pomenuti nemački građanin, koji je učestvovao u borbi u Livnu, izjavio je, misleći verovatno na prodor 2. bataljona, sledeće:

»Domobranci su se borili vrlo rdavo. Kad je napad počeo, jedan njihov deo je jednostavno pobjegao. Samo tako se može objasniti da su partizani po proboju osiguranja, koja su se nalazila nekoliko kilometara udaljena od mesta, mogli da prodru u varoš a da ne ispale ni jedan metak« (mikroteka VII, film London 7. snimci 301688-97).

zaostajanje suseda, bataljon je smelo nastupao i uspeo da pređe žičanu ogradu i dohvati se prvih kuća. Iznenadeni neprijatelj, koji na ovom pravcu nije imao jačih snaga, pružio je slabiji otpor. Delovi bataljona su zauzeli crkvu i gimnaziju (zgrada gimnazije nalazila se na prostoru današnje tržnice), zarobivši izvestan broj vojnika; ubrzo potom izbili su u centar varoši. I dok su ostali bataljoni vodili borbe na ivici grada, glavnina 2. bataljona se našla u njegovoj unutrašnjosti, rešena da tu ostane i u toku dana, dok i ostali bataljoni ne prodru u grad. Borci su zauzeli položaje u kućama, na krovovima i iza uglova, hvatajući neprijateljeve vojnike koji su pretrčavali od Ustaškog doma (danas zgrada gimnazije) prema kući Mitrovića. U prvi mah neobavešten o prodoru 2. bataljona u centar grada, neprijatelj nije ni preduzeo mere da protivnapadom uništi partizane ili ih odbaci iz grada. Sve njegove snage su se nalazile na položajima oko grada, a u unutrašnjosti nije bilo ni najmanje rezerve. Čak se i komandant garnizona bez pratnje uputio ka položaju da obide čete koje su pružale otpor. U centru grada zarobili su ga borci 2. bataljona³⁶. »Nekoliko minuta kasnije« — seća se tog događaja jedan preživeli borac — »sredinom ulice, ne mnogo žurno, kreće čovjek s mašinkom o vratu, a pištoljem i ručnom bombom u rukama. Milan Raspopović (vodnik 3. čete — prim. M. L.) sa još nekoliko drugova pođe mu u susret i zarobi ga ne opalivši ni metak. To je bio bojnik Križanec, komandant odbrane Livna!«³⁷.

Zarobljavanjem komandanta domobranskog bataljona postignut je značajan uspeh. Preplašeni domobranski oficir dao je o odbrani sve podatke od interesa za napadača, ukazavši naročito na kuću Mitrovića, u kojoj su se utvrdili Nemci i ustaše. Da bi dokazao da nije neprijateljski raspoložen prema partizanima, on je čak telefonom pozivao svoje potčinjene da se predaju. Jedna grupa boraca, u međuvremenu, zauzela je zatvor i oslobodila 50 zatvorenika koji su, uhapšeni kao simpatizeri partizana, sa zebnjom očekivali streljanje. Obavešten o uspehu 2. bataljona i o njegovoj nameri da se po svaku cenu zadrži u gradu, Štab 1. proleterske brigade je naredio ostalim bataljonima da pojačaju svoje napore. Već prilično dezorijentisana i pokolebana, odbrana je tad počela da popušta pred pojačanim napadima i jurišima bataljona, koji su u prvim jutarnjim časovima uspeali da slome otpor branioca i uđu u grad. Sa severne

³⁶ Vukosava Rokvić — Sćepanović: Prva ulična borba moje čete; Raško Popović: Neopažen upad u grad; Miloš Vuksanović: Nezaboravni Božina — članci u knjizi »Prva proleterska« (knj. 1, str. 471, 484, 609); Usmena izjava Radovana Vukanovića, tadašnjeg komandanta 2. bataljona.

³⁷ V. Rokvić — Sćepanović, navedeni članak.

i severoistočne strane 5. bataljon 3. proleterske i 1. bataljon 1. proleterske brigade uspele su da zauzmu utvrđenja Vejs-kulu, Klanac-kulu i Tabiju. Posada Vejs-kule pružila je jači otpor, ali je jurišem jedne grupe boraca bila savladana. U tom uporištu borci su zaplenili dva puškomitraljeza a zatim su sa strmih litica otvorili vatru na neprijatelja u gradu i na susedno uporište Tabiju. Prvi bataljon je relativno lako zauzeo Klanac-kulu, ali je prilikom napada na Tabiju imao više teškoća. Jedna njegova četa, ne obzirući se na otpor neprijatelja, probila se pored utvrđenja u grad i uputila jednu grupu bombaša da iz pozadine napadne bunker na drumu kod manastira Gorice i time pruži pomoć borcima 3. bataljona koji su vodili borbu oko tog uporišta. Nešto kasnije bio je likvidiran otpor u Tabiji, gde je, pored ostalog, zaplenjen minobacač. U međuvremenu je 3. bataljon na juriš osvojio manastir Goricu i tvornicu cementa. Prilikom zauzimanja manastira borci su najpre, ubacivanjem bombi kroz prozore, učukali neprijatelja u prizemlju, a zatim, preko prislonjenog stabla, uskočili kroz prozor u zgradu i prinudili posadu da se preda. Domobranski oficir koji se nalazio na tornju poginuo je još u početku borbe. Tom prilikom zaplenjeni su jedan mitraljez i dva puškomitraljeza. I fabriku cementa su borci ovog bataljona zauzeli na sličan način: grupa bombaša se, iskoristivši žbunje i neravan teren, privukla do zidane stražarnice na fabričkoj ogradi i bombama je uništila. Posle toga je otpor neprijatelja bio slomljen. U zoru je i 4. bataljon nastavio napade. Zaobišavši stočnu stanicu sa istočne strane i likvidiravši nekoliko bunkera, on je upao u grad, pri čemu je imao dva poginula. Tu je stupio u vezu sa 2. bataljonom. Prodor 4. bataljona je olakšao položaj 2. bataljonu, koji se već više časova nalazio u gradu usamljen, izložen opasnosti da bude napadnut s više strana. Neprijatelj je i dalje pružao otpor iz stočne stanice i klanice. Stab 4. bataljona je odlučio da, iskoristivši pogodnu okolnost nastalu upadom delova ovog bataljona u grad, napadom iz pozadine uništi ovo jako uporište. Ubrzo su sve tri čete izvršile juriš i prinudile posadu da se preda. Pred bataljonom je stajalo još jedno uporište. Iz žandarmerijske stanice je grupa žandarma, ustaša i milicionera, s kojima je bio i starešina milicijske grupe, pružala žilav otpor. Borci 4. bataljona našli su se pred teškoćom: da bi prišli zgradi morali su preći preko ulica koje je neprijatelj kontrolisao vatrom³⁵. Jedna grupa bombaša, predvođena partizanom meštanimom, uspela je da se približi zgradi sa stražnje strane, ali nije mogla da uskoči u nju jer se s te strane nalazio samo jedan,

³⁵⁾ Zgrada žandarmerijske stanice (danas ne postoji) nalazila se na kraju današnje Splitske ulice, do parka u kome se nalazi bioskop.

manji, prozor, i to na spratu. Grupa se, potom, kroz dvorište prebacila do kuće preko puta žandarmerijske stanice i tu postavila puškomitraljez. Pod njegovom zaštitom bombaši su pokušali da ubace bombe kroz prozore, ali u tome nisu uspjeli. I pokušaj paljenja zgrade nije dao željene rezultate. Tek kada je jednoj grupi boraca pošlo za rukom da se popne na krov susedne zgrade i da odatle ugrozi posadu, neprijatelj se predao. U međuvremenu je 1. bataljon 3. proleterske brigade vodio borbe oko kuće Mitrovića i oko kasarne, gde je poginuo njegov komandant, dok su delovi 4. bataljona iste brigade zauzeli bolnicu³⁹.

U prepodnevnom časovima 5. jula bila je u stvari rešena borba za Livno. Neprijateljev otpor oko grada bio je slomljen. Bataljoni 1. i 3. proleterske brigade su na ulicama razoružavali grupice vojnika. Neprijatelj je još pružao otpor iz vile dr Mitrovića, kasarni i nekih usamljenih kuća. Jedna grupa boraca 1. bataljona 1. proleterske brigade prodrila je oko podne u kasarne, među pokolebane domobrane, i prinudila ih na predaju. Naročito je žestok otpor pružala grupa Nemaca i ustaša u kući Mitrovića. U toj usamljenoj zgradi, u kojoj sii bile smeštene kancelarije firme, nalazilo se osam naoružanih Nemaca, inženjera i službenika, kojima su se odmah, u prvim časovima borbe, priključili ustaše sa dva mitraljeza i jedno domobransko minobacačko odeljenje⁴⁰. Svi pokušaji da se jurišem prodre u to utvrđeno uporište ostali su bezuspešni. Tada se došlo na ideju da se kuća zapali. Načelnik Vrhovnog štaba je o tome obavestio vrhovnog komandanta, tražeći da se pošalju benzin i flaše. Vrhovni komandant, prethodnog dana dobivši obaveštenje da će se napad odložiti, bio je iznenađen vešću da su jedinice 1. i 3. proleterske brigade ipak izvršile napad i već prodrle u grad. »Primili smo tvoj izveštaj« — pisao je on načelniku Vrhovnog štaba u 12,30 časova — »koji nas je neobično iznenadio i obradovao, tim više što smo mislili da ove noći niste vršili napad«. Odgovorivši da u komori Vrhovnog štaba nema benzina, on je načelnika uputio da gorivo traži u gradu ili iz Glamoča i Duvna.

3» Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade A. Rankoviću od 5. avgusta u 6 časova (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 84); Izveštaj komandanta 1. bataljona 1. proleterske brigade načelniku Vrhovnog štaba od 5. avgusta u 10,25 časova (AIRPJ, br. 3676); Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 87; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1985, br. reg. 2—2, k. 1986, br. reg. 13—3, k. 2001, br. reg. 2—3); Članci J. Pejčkovića, R. Popovića, V. Rokvić — Šćepanović, M. Vuksanovića, P. Jakšića, J. Božovića, M. Vučkovića, D. Šabana, Z. Zivkovića (Prva proleterska, I); Sećanje R. Vukanovića; V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 245—6; B. Jovanović: Moj bataljon, str. 128—130; Članak V. Kneževića.

⁴⁰ Izjava nemačkog građanina Ota od 16. avgusta u nemačkom poslanstvu u Zagrebu (mikroteka VII, film London 7, snimci 301688—97).

Istovremeno ga je upozorio: ne dozvoliti da okružene ustaše pobegnu, kakav je slučaj bio u Glamoču⁴¹.

Još dok su u gradu vođene ulične borbe preduzete su, pored ranijih, neke mere da se postignuti uspeh obezbedi od neprijateljeve intervencije sa pravca Sinja, Aržana, Posušja, Kupresa i Bos. Grahova. Pionirski vod 1. proleterske brigade je porušio most na drumu prema Aržanu da bi sprečio upućivanje tenkova u pomoć ostacima garnizona i grupi nemačkih građana koji su se još držali u kući dr Mitrovića. Da bi se osujetili eventualni pokušaji ustaške milicije iz obližnjih sela da pritekne u pomoć ustašama i Nemcima, još u prepodnevnom časovima su iz grada izvučeni izvesni delovi 3. proleterske brigade i hitno upućeni prema Prologu, gde su se već nalazile neke jedinice Srednjodalmatinskog odreda, a Kombinovani krajiški odred, koji nije stigao da učestvuje u napadu na grad⁴², upućen je prema Bos. Grahovu, jer su, prema dobijenim obaveštenjima, u to mesto pristigle neke italijanske jedinice, koje bi mogle, zajedno sa četnicima, da krenu u pravcu Livna.⁴³

Zaplašeni napadom na Livno, neprijateljevi delovi su iz okolnih sela pobjegli u pravcu Aržana i Imotskog. Tako se već oko 11 časova grupa od oko 80 domobrana, ustaša, žandarma i milicionera iz Prologa i okolnih sela, predvođena jednim domobranskim i jednim ustaškim oficirom, povukla u Aržano, a u 21 čas se povukla u Sinj posada žandarmerijske stanice iz Prologa — 4 žandarma i 15 domobrana⁴⁴.

Srednjodalmatinski partizanski odred, koji je zatvarao komunikaciju prema Sinju, blokirao je italijanski garnizon u Vagnju, na više mesta porušio cestu i na nju nabacao kamenje, naročito u Prološkoj dragi, i poseo položaje na dominantnim

⁴¹ Naređenje vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 5. avgusta u 12,30 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 82).

⁴² Oko 230 boraca Kombinovanog odreda stiglo je tek 5. avgusta u 6 časova u Livno i zadržalo se u severnom delu grada, dok su ostali delovi vršili obezbeđenja prema Čelebiću (Izveštaj Štaba Kombinovanog odreda Vrhovnom štabu od 5. avgusta (AIRPJ, br. 3191 i 3192).

Zamenik komandanta 5. krajiškog odreda je 8. avgusta, u pismu Vrhovnom štabu, ovim razlozima opravdavao nedovoljno efikasno dejstvo Kombinovanog odreda:

»Mi stvarno nismo mogli na vaše traženje poslati naše čitave bataljone jer je bilo hitno i poslali smo najbliže raspoložive snage. Radi toga je i došlo do slabog rukovođenja na brzu ruku stvorenog kombinovanog štaba ovog odreda u koji su ušle i čete bataljona »Budućnost« (glamočkog). U buduće ćemo nastojati da naši bataljoni u cjelini učestvuju u akcijama« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 90).

⁴³ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2—3); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 247.

⁴⁴ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Prologa od 12. avgusta (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 57/1—1).

visovima Visibabi, Kiku, Malinovcu i Debelici, iznad ustaških sela Caića, Odžaka, Listana i Rujana. On je time jedinice koje su se borile u Livnu potpuno obezbedio od eventualne intervencije Italijana iz Sinja i Vagnja. Štab odreda je ocenio da bi njegove jedinice mogle, pored pomenutih, izvršiti još jedan, krupniji, zadatak: zauzeti Vaganj i time uništiti poslednje italijansko uporište na Dinari. Iako nije imao dovoljno informacija o jačini neprijateljeve posade u utvrđenom Vagnju, koju je sačinjavala jedna četa 2. bataljona 25. pešadijskog puka divizije »Bergamo«, ojačana vodom mitraljeza, vodom srednjih i odeljenjem lakih minobacača⁴⁸, on se ipak odlučio za napad. Sigurno je i naređenje dobijeno od Štaba 4. operativne zone, u kome je sugerirano »da bi najidealnije bilo kad bi mogli zauzeti Vaganj i protjerati Talijane sve do Cetine«, uticalo na takvu odluku Štaba odreda. Obaveštivši o njoj Štab zone, on je sa svoja dva udarna bataljona i jednom četom bataljona »Starac-Vujadin« 5. avgusta izvršio snažan napad. Posada je pružila grčevit otpor iz zgrada i bunkera opasnih bodljikavom žicom. Zatim se povukla u kasarnu i bunkere oko nje. Svi pokušaji partizana da jurišima slome njen otpor ostali su bezuspešni. Nakon petočasovne borbe, u kojoj su imali šest poginulih, među kojima i komandanta 1. dalmatinskog udarnog bataljona⁴⁹, i preko 20 ranjenih, najviše od minobacačke vatre, partizani su se povukli⁴⁷. Komandant zone, čim je bio obavešten o napadu, hitno se uputio na mesto borbe, ali je stigao u trenutku kad su se partizani povlačili. Po njegovom mišljenju, partizani nisu uništili ovo jako utvrđenje — i pored »herojskih juriša« — zbog toga što nisu imali težeg oružja⁴⁸.

Za vreme tih događaja u okolini Livna i duž komunikacija prema Aržanu i, posebno, prema Sinju, u gradu je prestao svaki otpor neprijatelja, izuzev iz kuće dr Mitrovića, gde se, pored grupe Nemaca, zabarikadiralo oko 120 ustaša 2. čete 20. ustaškog bataljona sa svojim komandantom natporučnikom Vodopijom. Pogodan položaj zgrade, izdvojene od ostalih kuća, omogućio je neprijatelju, koji je raspolagao sa dva mitraljeza,

⁴⁵ Iz dnevnih izveštaja italijanskog 18. armijskog korpusa (Arhiv VII, k. 396, br. reg. 24/13—I, k. 388, br. reg. 13/1—33).

⁴⁶ Štab odreda je o pogibiji toga komandanta pisao sledeće: »Među poginulim nalazi se i komandant 1. dalmatinskog udarnog bataljona drug Jonić Ante, koji je pao raznesen od bacača u prvoj borbenoj liniji. Smrt ovog neprežaljenog borca i heroja duboko se dojmila sviju nas, a naročito boraca koji žale gubitak ovog sjajnog druga i komandanta. Smrću druga Jonića naša zona gubi najboljeg oficira, kojeg ćemo teško ikada nadoknaditi« (Pismo Štabu 4. operativne zone od 7. avgusta, Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 17).

⁴⁷ B. Dude: navedeni članak.

⁴⁸ Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 17.

više puškomitraljeza i jednim minobacačem, dobro osmatranje i kontrolisanje prostora koji ju je okružavao. Zgrada je, uz to, bila građena od tvrdog materijala, sa džakovima peska na prozorima i na krovu. Napadač je bio u dilemi kako da likvidira to poslednje uporište. Pokušaji da se bacanjem bombe i minobacačkom vatrom slomi otpor posade nisu dali rezultate, a ni poziv na predaju nije pokolebao branioce. Nemci su uspeali da uvedu red među zaplašene ustaše i da ih nateraju da se uporno brane, hrabreći ih da će pomoć spolja sigurno stići⁴⁹. U zaboravljenoj zgradi neprijatelj je imao dosta municije, hrane i vode, tako da je mogao da izdrži i dužu opsadu. Štab 1. proleterske brigade je žurio da se što pre uništi to uporište, pored ostalog i zbog toga što je neprijateljev minobacač zapaljivim minama tukao stari deo grada ispod Tabije, te zapalio nekoliko kuća. Bilo je očigledno da se jurišem ne može postići uspeh, jer bi borci bili izloženi velikim gubicima. Pomišljalo se da se zgrada zapali, ali je to bilo teško postići kako zbog nepodesnog prilaza, tako i zbog kamenih zidova zgrade. Nekoliko granata, ispaljenih na zgradu iz malog topa »pito«, nisu naneli ozbiljnije štete braniocima, koji su odmah otkrili vatreni položaj oruđa i učitali ga jakom vatrom⁵⁰.

Okruženi ostaci posade signalizirali su avionu koji je kružio nad gradom: da su u teškom položaju i da im je nužna brza pomoć. Čim je dobio poruku, pukovnik Šimić je iz Kupresa, u 20 časova, o kritičnoj situaciji u Livnu obavestio komandanta 3. korpusa u Sarajevu, tražeći da se s njegovim izveštajem upoznaju nemački štab u Zagrebu i Glavni stožer domobranstva⁵¹.

Međutim, molba da se uputi pomoć ostaće neuslišena. Posle napuštanja Duvna i Šujice, pukovnik Šimić i Francetić su svu pažnju usredsredili na odbranu Kupresa, uvereni da će se proleterske brigade ubrzo svom silinom sručiti na to uporište, čiji se pad ni po koju cenu nije smeo dozvoliti. Italijanske jedinice u Bos. Grahovu, Sinju, Zadvarju i Imotskom⁵² nisu, kao što su već više puta potvrdile, ni pomišljale da se angažuju u zoni koju su ustupile trupama NDH. Okružena posada u kući Mitrovića bila je, dakle, stavljena pred alternativu: ili

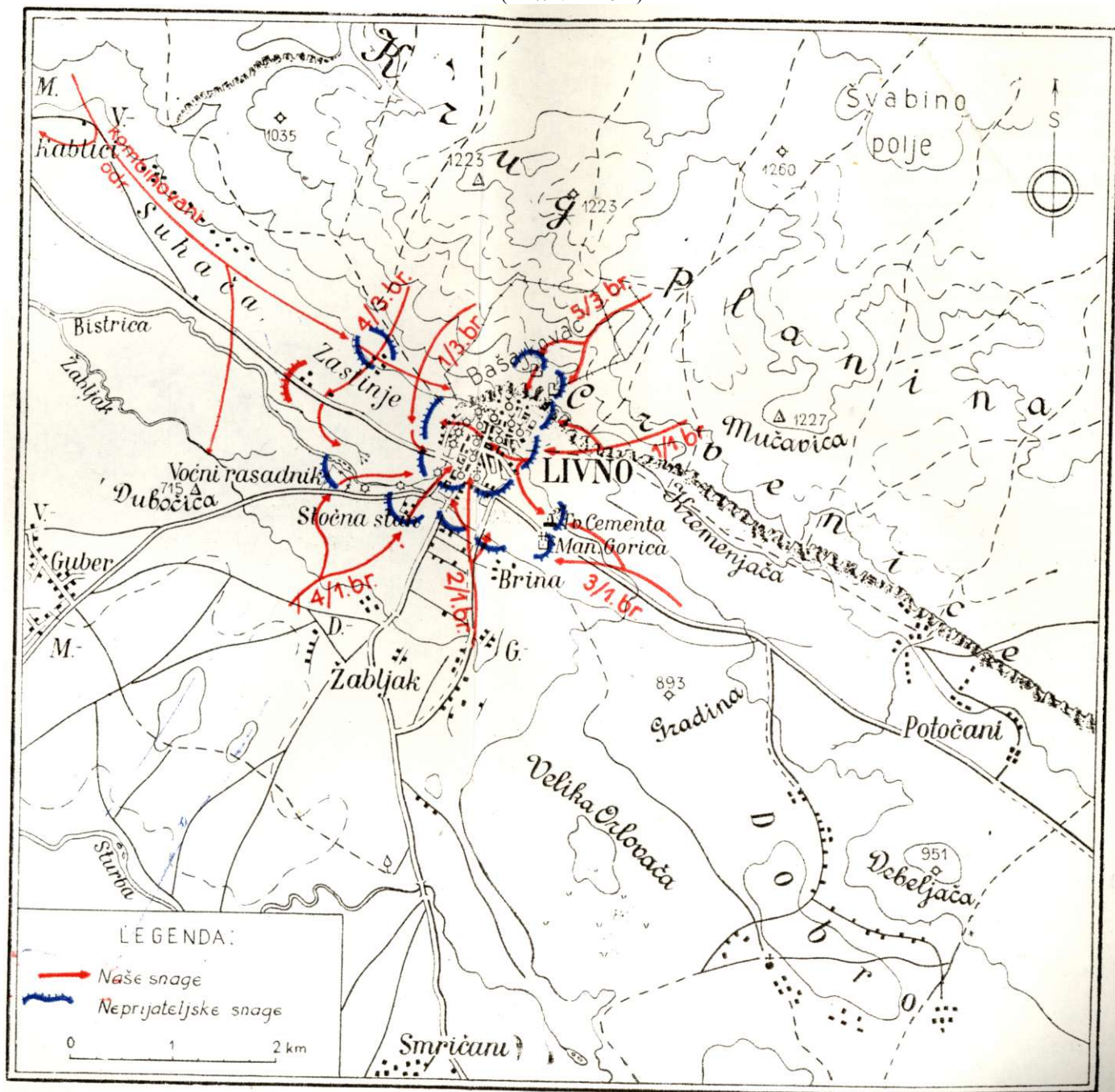
⁴⁹ Izveštaj policijskog atašea nemačkog poslanstva u Zagrebu upućen rajhsfireru SS i šefu nemačke policije u Berlinu 21. septembra 1942, mikroteka VII, film London 19, snimci 311300—10.

⁵⁰ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 13—3, k. 2001, br. reg. 2—3).

⁵¹ Dnevni izveštaj (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 6/1—12).

⁵² Telegram 18. armijskog korpusa 2. armiji od 3. avgusta (Dnevnik 2. armije za avgust 1942, Arhiv VII, k. 58, br. reg. 1/1—75).

BORBE ZA OSLOBOĐENJE LIVNA
(4—7. VIII 1942)

Skica 14

se boriti do poslednjeg, u neosnovanoj nadi da će pomoć ipak odnekud stići, ili se predati.

Do kraja dana borbe su vođene s nesmanjenom žestinom. Partizani su zarobili ukupno 292 domobrana, pet oficira i preko stotinu milicionera, žandarma i ustaša, dok su sami imali 5 mrtvih i 6 ranjenih⁸³. U toku noći partizani su izvršili nekoliko napada. Bombaši su uspjeli da u zgradu ubace dve bombe, ubivši dva a ranivši deset neprijatelja; ali su i partizani imali nekoliko žrtava. I sledećeg dana, 6. avgusta, borbe su vođene s nesmanjenom žestinom. Neprijatelj se ogorčeno branio i minobacačkom vatrom sprečavao prikupljanje partizana oko zgrade. Jedna mina je eksplodirala među grupom boraca 2. bataljona 1. proleterske brigade, ranivši četrnaestoricu⁵⁴. Štabu brigade je postalo jasno da se zgrada može zauzeti najlakše, s najmanje žrtva, ako se upotrebe artiljerijska oruđa većeg kalibra, čije bi granate mogle da probiju zidove. Već dva dana se s nestrpljenjem očekivao top iz Drvara⁵³. U toku noći primljen je od Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda, iz sela Korićne, izveštaj da je brdski top stigao 5. avgusta u 20,30 časova u Glamoč, gde je zadržan dok se ne dobije obaveštenje da li je potrebno da krene za Livno⁵⁶. Veza i koordinacija među jedinicama, očigledno, nisu bile na visini, te su se naređenja sporo izvršavala. Tek na ponovnu intervenciju, top je u Livno stigao 6. avgusta oko podne. Međutim, on toga dana nije upotrebljen, jer su iskrsele nove teškoće. Saznalo se, naime, da se u opsednutoj zgradi nalazi velika količina dinamita — oko 3.500 kg (u zgradi je bilo u stvari 6.000 kg). Branioci bi, u očajanju, mogli to zapaliti i time izazvati rušenje velikog broja kuća. Strahovanje je bilo opravdano, jer se kasnije pokazalo da je neprijatelj pomišljao na takvu akciju⁵⁷. Štab koji je rukovodio napadom bio

⁵³ Izveštaj Štaba bataljona »Vojin Zirojević« delegatu Vrhovnog štaba od 6. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6. dok. br. 85); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 247.

⁵⁴ V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 247—8; članak M. Vuksanovića.

⁵⁵ Štab 5. krajiškog odreda, koji je imao dva brdska topa 75 mm, uputio je iz Drvara 4. avgusta posle podne jedan top, pošto je raspolagao samo sa 10 granata (Arhiv VII, k. 1705, br. reg. 7/2—6).

⁵⁶ se Pismo Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda načelniku Vrhovnog štaba od 5. avgusta u 20,30 časova (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 5—1).

Nakon razmene zarobljenika, Nemci koji su se borili u kući Mitrovića izjavili su u nemačkom poslanstvu u Zagrebu sledeće:

»Područje pogona koje su branili Nemci bilo je, nakon četvorodnevni borbi, razoreno artiljerijskom vatrom partizana i osoblje je stajalo pred dilemom: da kapitulira ili da eksplozivom koji je firma imala za vađenje boksita samo sebe digne u vazduh, a time verovatno i jedan deo varoši« (Navedeni izveštaj policijskog atašea).

je u velikoj dilemi. Ogromna količina eksploziva bila bi dragocen plen, kako za jedinice, koje bi mogle brzo i efikasno rušiti komunikacije, tako i za partizansku radionicu na Grmeču, koja je izrađivala ručne bombe i mine za bacače. Posle dvoumljenja šta da se radi i ponovljenih poziva na predaju, koji su ostali neuslišeni, rešeno je da se sledećeg jutra top ipak upotrebi. U toku noći oruđe je dovučeno blizu, na oko 70 m od opsednute kuće, i postavljeno iza jednog zida u kome je probijena rupa za cev. U zoru je otvorena vatra, ali je, od pet ispaljenih, samo jedna granata probila zid, i u sobi ubila oko 20 ustaša i jednog Nemca. Neprijatelj je odgovorio minobacačkom vatrom, ranivši poslugu topa. Pa ipak, topovska vatra je učinila svoje: neprijatelj se ubrzo predao⁵⁸.

3. — *Oslobođenje Livanjskog polja i mere za normalizovanje života*

Sedmog avgusta oko 9 časova Livno je bilo oslobođeno. Gotovo sva njegova posada bila je zarobljena; samo je nekim jedinicama, i to uglavnom onim koje su pre napada bile upućene u obližnja sela, pošlo za rukom da izbegnu u pravcu Aržana, i dalje ka Posušju i Imotskom. Stanovništvo ovog grada, koje je svoju naklonost partizanima ispoljavalo i ranije, radosno je dočekalo svoje oslobodioce i u znatnom broju im se priključilo. Zarobljeni domobrani i milicioneri, koji su pre kratkog vremena stupili u vojsku, pušteni su kućama, dok su ustaše, nakon suđenja, streljane⁵⁹. Kasnije je osam Nemaca

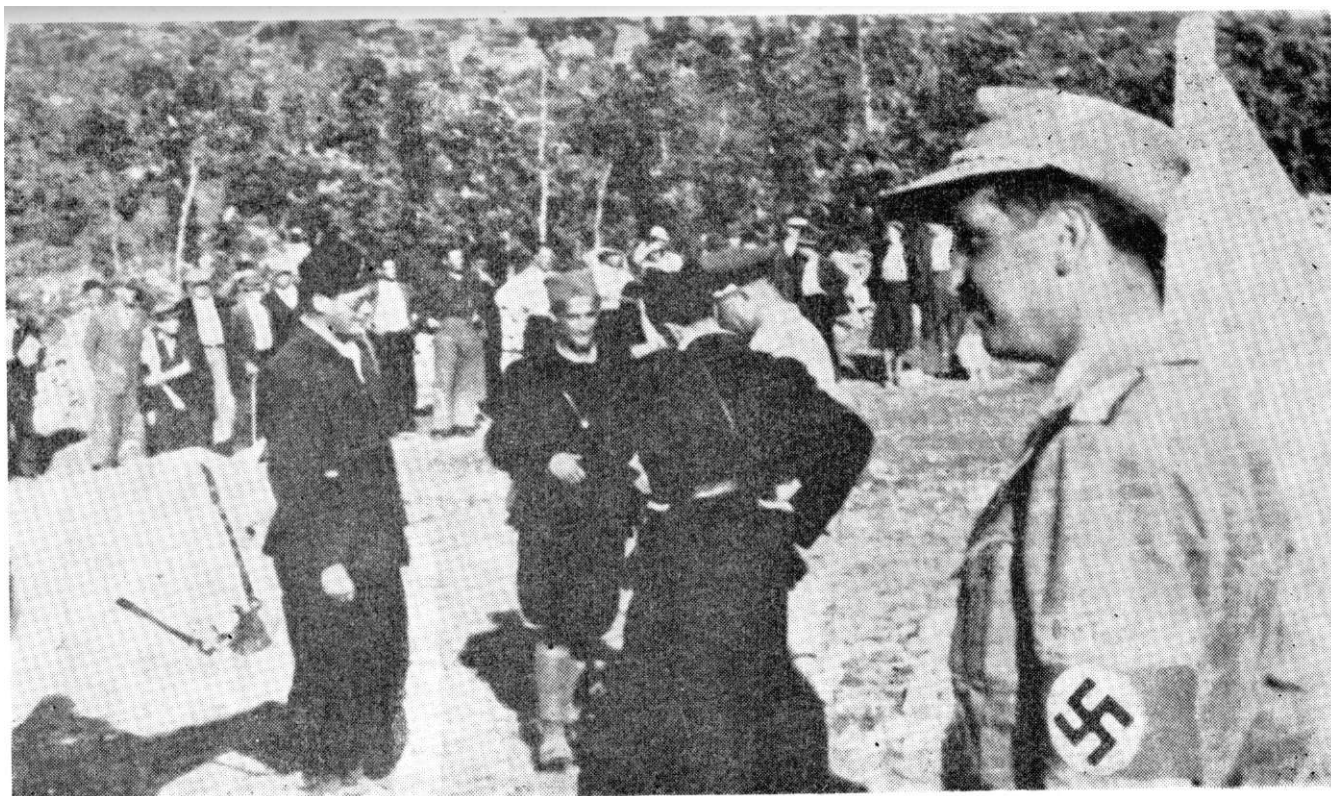
⁵⁸ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade načelniku Vrhovnog štaba od 6. avgusta u 12,35 časova (AIRPJ, br. 16527); V. Dedijer: Dnevnik, I, str. 249; M. Dabanović: Livno je palo, Komunist, br. 243 od 21. XII 1961; Telegram nemačkog poslanika u Zagrebu Kašea Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu od 11. avgusta.

U izveštaju nemačkog policijskog atašea stoji o tome sledeće:

»Ostaci branilaca su pokušali da pregovaraju sa partizanima te su poslali jednog parlamentarca sa zahtevom da su spremni da se predaju ako im bude zajemčen slobodan odlazak. Partizani su Nemcima zagarantovali samo oficirsko zarobljeništvo shodno međunarodnom pravu, a ostalim Hrvatima (domobranima) i ustašama vojničko zarobljeništvo. Stavljena je u izgled eventualna razmena Nemaca za zarobljene partizane« (mikroteka VII, film London 16, snimci 308802—4).

Nemački građanin Ot je izjavio:

»Jedan deo ustaša se vrlo hrabro držao i borio do kraja. Oni su poginuli ili posle zarobljavanja streljani, među njima i njihov poručnik Vodopija. Ukupan broj streljanih ustaša iznosi 70—80 ljudi. One ustaše koji se nisu borili i koji su tek pre kratkog vremena stupili u ustašku miliciju partizani su pustili na slobodu. Partizani smatraju ustaše kao svoje najljuće neprijatelje koji moraju biti istrebljeni... Partizani zarobljene domobrane odmah puštaju na slobodu«.

Razmena zarobljenika kod sela Studenog Vrela, blizu Posušja, 5. septembra 1942.

zamenjeno za 49 komunista koji su se nalazili u ustaškim zatvorima i logorima⁶⁰.

Uporedo sa borbama za oslobođenje Livna, a naročito posle njihovog okončanja, delovi Srednjodalmatinskog i 5. krajiškog odreda i 1. i 3. proleterske brigade preduzeli su dejstva za čišćenje sela u Livanjskom polju od ustaške milicije i od grupica žandarma i domobrana. Vest o prodoru partizana u grad u tolikoj je meri zaplašila malobrojne posade po selima da su one odmah pobile tražeći spas u Aržanu, Posušju i Imotskom. Tako je izvestan broj milicionera, zajedno sa žandarmima iz žandarmerijskih stanica i međustanica u Prologu, Priluci i Donjim Rujanima, uspeo da se blagovremeno evakuše. Njihovom povlačenju je pogodovala okolnost da snage Srednjodalmatinskog odreda nisu imale vezu s jedinicama koje su napadale Livno i čistile sela⁶¹. Sa žandarmima i milicionerima se povuklo i nešto zavedenog i zaplašenog stanovništva. Tako je već 5. avgusta u Aržano stiglo oko 400 izbeglica, među kojima oko 140 naoružanih domobrana, žandarma, ustaša i milicionera. Ova velika grupa se nije tu zadržala, već je odmah, preko Studenaca, produžila u pravcu Imotskog. Međutim, italijanske vojne vlasti u Imotskom nisu dozvolile da taj zbeg uđe u grad, već su ga uputile u pravcu Posušja⁶².

Veći broj stanovnika, među kojima i milicioneri, ostao je, međutim, kod svojih kuća, očekujući da im partizani oproste učešće u neprijateljevim formacijama. Neke su posade, brzim dolaskom partizana i odsecanjem puteva za povlačenje, bile sprečene da se povuku. Tako je posada žandarmerijske stanice u selu Strupniću, sastavljena od šest žandarma, bila zarobljena 10. avgusta⁶³.

Vest o padu Livna, koja je primljena od bataljona »Starac Vujadin«, još više je podstakla Štab 4. operativne zone da pomišlja na potrebu da se zauzme Vaganj. Komandant zone se obratio Vrhovnom štabu s molbom da se njegovim jedinicama oko Vagnja upute, kao pojačanje, jedna do dve čete i minobacači. Međutim, sve je to bilo nepotrebno, jer su Italijani odlučili da povuku svoju posadu iz Vagnja, pošto su uvideli da je ona, posle pada Livna, izložena uništenju. U toku 6. i 7. avgusta jedna njihova jača kolona je prodrla iz Sinja,

⁶⁰ Prepiska o razmeni zarobljenika (mikroteka VII, film London 16, snimci 308811—30).

⁶¹ Izveštaj komandanta 4. operativne zone Hrvatske od 7. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 17).

⁶² Bojna relacija 6. divizije za avgust (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61); Izvod iz dnevnika 6. armijskog korpusa za 9. avgust (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3).

⁶³ Arhiv VII, k. 148, br. reg. 39/6—7.

odbacila delove 2. udarnog bataljona prema selu Biteliću i probila se do Vagnja, da bi se sledećeg dana, zajedno s njegovom posadom, povukla u Sinj. Tako je i poslednje neprijateljevo uporište u okolini Livna bilo likvidirano⁶⁴.

Prilikom upada u hrvatska i muslimanska sela oko Livna i razoružavanja milicionera dolazilo je i do nemilih slučajeva: pojedini borci — meštani primenili su oštre represivne mere, kao izraz svog trenutnog, nekontrolisanog revolta zbog ranijih zločina ustaške milicije nad srpskim življem⁶⁵. Međutim te su pojave, energičnim merama partijsko-političkih organa i štabova, bile brzo suzbijene. I članovi Politbiroa Centralnog komiteta KPJ neposredno su se angažovali u suzbijanju svih nepravilnosti. Aleksandar Ranković, koji je rukovodio uspostavljanjem reda u Livnu i okolini i normalizovanjem prilika, pisao je 15. avgusta vrhovnom komandantu sledeće:

»Što se tiče čišćenja sela od ostataka ustaških naoružanih bandi, mislim da se i to pitanje dosta kruto i šablonski shvaća. Čišćenje se ne sastoji samo u oružanoj intervenciji, koja obično prilikom same pojave naših jedinica dovodi do begstva svih seljaka sa svojim porodicama u šume i brda... Narodu treba dati vremena da stekne poverenje u nas i da se razuveri na praksi u to da mi koljemo sve od reda. Na sličan način pre neki dan upala je u selo Čelebić jedna jača jedinica »Starac Vujadin« i pred njom je pobešlo sve živo u brda, a ona je po tom svom »herojskom« podvigu zašla po kućama i odnela sve što je našla. Posle svega toga, Štab 4. zone imao je u planu da za ta sela obrazuje neke komisije, koje bi sudile i presuđivale seljacima za sve ranije krivice učinjene za vreme pokolja i drugih ustaških zulumata. Ja sam to sprečio blagovremeno...«

Ukazujući na svu složenost i delikatnost pitanja zavađenosti srpskih i hrvatskih masa na tom području, Ranković izveštava vrhovnog komandanta da su partizani iz meštanskih jedinica, iz bataljona »Vojin Zirojević« i »Starac Vujadin«, nedisciplinovani, skloni da vrše odmazde nad građanima i seljacima koji su ispoljavali privrženost ustaškim vlastima. O preduzetim merama za stišavanje razbuktalih strasti on kaže:

»Okupatori i njihove sluge uspeali su da zavade ovdašnji narod do te mere da je sada teško ispraviti »krivu Drinu«. Strah jednih od drugih vezan je za promenu političkog i vojnog stanja u ovim krajevima; naime oni u čije se ime do sada ubijalo i pro-

⁶⁴ Navedeni izveštaj komandanta 4. operativne zone (Zbornik, tom V, knj. 6. dok. br. 17); Telegram 18. armijskog korpusa Superslodi, prilog 11 (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 1/1—75); Izveštaj 18. armijskog korpusa (Arhiv VII, k. 396, br. reg. 30/3—1); Izvod iz dnevnika 18. armijskog korpusa za avgust (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1); Članak B. Dude.

⁶⁵ Pisma Štaba 4. operativne zone štabovima 3. sandžačke brigade i bataljona »Starac Vujadin« i operativnom oficiru zone od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 1490c, br. reg. 15—1, 16—1, 17—1).

ganjalo misle — i sasvim razumljivo — da su se prilike okrenule u korist do sada proganjanih i da će ovi iskoristiti priliku za osvetu. Eto, to je ono što treba našim postupcima ukloniti iz shvaćanja strašno zaplašenih ljudi i što pojedini naši odgovorni drugovi ne mogu, a često i neće da razumeju... Vodio sam računa o strahu koji je zavladao kod stanovništva zbog same naše pojave i koji je dobrim delom doprineo da se učvrsti uverenje, naročito kod seljaka, o tome da partizani... uništavaju sve pred sobom. Eto, zašto se mnogima moraju progledati kroz prste čak i teže krivice... U protivnom, u najkraćem vremenu imali bismo protiv sebe u šumama i brdima hrvatske seljake i muslimane...»⁶⁰

Ovakav stav koji su, ne bez teškoća, sprovodili partijsko-politički i vojni organi govorio je o njihovoj političkoj zrelosti i širini s kojom su prilazili vrlo delikatnim problemima nacionalne razjedinjenosti naroda u krajevima gde su okupatori, ustaše i četnici raspirivali bratoubilačku borbu. U Livnu je tih dana, do 15. avgusta, izvršena smrtna kazna samo nad zločincima čija je krivica, pred Ratnim vojnim sudom NOP i DVJ, bila nepobitno dokazana: streljano je oko 120 ustaša, većinom iz ustaške čete i milicionerske grupe. Kroz istragu je prošlo oko 500 ljudi okrivljenih za saradnju sa ustašama, ali su svi bili pušteni kućama, osim petorice sa sreskim načelnikom na čelu, koji su zadržani za razmenu, i još dvadesetak drugih, nad kojima je istraga bila još u toku. U zarobljeništvu su, razumljivo, zadržani i Nemci, njih osam, koji su bili zarobljeni u kući dr Mitrovića. O doslednom sprovođenju istrage govori i činjenica da je bio osuđen i jedan Srbin »za samovoljno obračunavanje za stare račune«⁸⁷.

Na stabilizovanju političkih prilika u ovom kraju, pretežno naseljenom hrvatskim i muslimanskim življem⁶⁸, naročito su se angažovale jedinice 3. i 1. proleTERSKE brigade. Preko zborova, predavanja, priredbi, masovnog agitacionog delovanja i, naročito, primernim držanjem svojih boraca, one su na stanovništvo, koje je bilo neprijateljski raspoloženo ili nepoverljivo i politički dezorijentisano, ostavile utisak prave narodne vojske, na ubedljiv način tumačeći pravedne ciljeve narodno-oslobodilačke borbe.

Oslobođenjem Livna proleTERSKE brigade su postigle najveću i najznačajniju pobjedu u svom nastupanju od Zelengore do Bosanske krajine. One su, doduše, na svom putu do Livna već

n« Izveštaj A. Rankovića vrhovnom komandantu od 15. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 105).

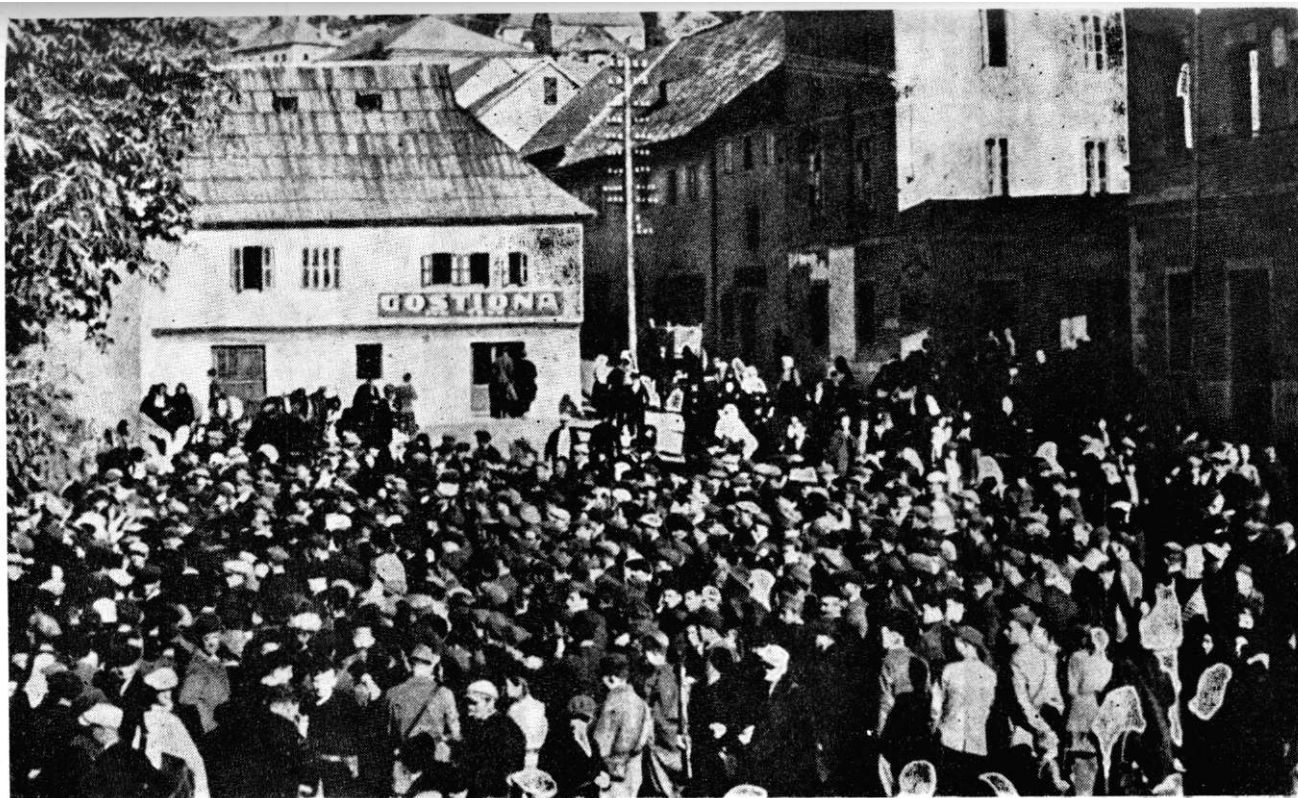
«? Isto; Presuda Ratnog vojnog suda NOP i DVJ od 17. avgusta (Arhiv VII, k. 1490—3, br. reg. 8—6).

•s Prema popisu stanovništva od 1931. godine, u srezu Livno je bilo 22.000 katolika, 5.600 pravoslavnih i 1.400 muslimana (mikroteka VII, film London 7, snimci 301688-97).

imale zapaženih uspeha zauzevši veći broj gradova i varošica, među kojima su se isticali Konjic, Gornji Vakuf, Prozor, Sujica i Duvno. Ali ni u jednoj od navedenih borbi one nisu uspele da postignu potpuni uspeh, odnosno da unište ili zarobe posade koje su branile ta mesta i da dođu do njihovog oružja. Posade su redovno uspevale da se, bilo kompletno ili u većem delu, blagovremeno povuku ili probiju. Tome su, pored ostalog, doprineli i neki propusti u radu partizanskih štabova: slaba veza, nedovoljno sadejstvo u toku borbe, nejednovremeni napadi, zastojanje nekih bataljona ili nebudnost. Međutim, u Livnu je zarobljena gotovo sva posada (izuzimajući one delove van grada), a zaplenjeno je preko 250 pušaka, dva minobacača sa preko 100 mina, dva mitraljeza, deset puškomitraljeza, deset kamiona, jedan blindirani auto, preko 50.000 metaka i druga ratna oprema.⁶⁹ To je postignuto zahvaljujući dobroj organizaciji napada: brigade su prethodno okružile grad i napad izvršile jednovremeno i koncentrično, ne dozvoljavajući neprijatelju da manevriše svojim jedinicama s jednog pravca na drugi. Neprijatelj je očekivao da će napad partizana uslediti sa severne i istočne strane, gde je, zbog krševitog i ispresecanog terena, bilo moguće prikriveno kretanje, ali se nadao da će iz jakih utvrđenja na prilazima gradu i na njegovoj ivici odbiti taj napad. U mogućnost da će napad uslediti i sa juga i zapada on je malo verovao: smatrao je da se napadač neće usuditi da preko ravničastog terena, koji se protezao s tih strana, uputi svoje jedinice i izloži ih žičanim preprekama i vatri iz bunkera. Sem toga, i brojna sela u Livanjskom polju u kojima se nalazila naoružana milicija bila su braniocima grada značajan oslonac, jer su verovali da milicioneri neće dozvoliti da se partizani kreću preko njihovih sela i da s te strane napadnu na Livno. Međutim, partizani se nisu obazirali na te »nepovoljne« okolnosti, već su upravo s juga izvršili prodor u grad, čime su među branioce uneli zabunu, koja je ubrzo prerasla u paniku i rasulo. Sto otpor u gradu nije potpuno likvidiran još u toku 5. jula uzrok je nedostatak teškog naoružanja, topova i minobacača većeg kalibra.

Prilikom napada na Livno došao je do izražaja masovni heroizam boraca i starešina; naročito je ispoljena snalažljivost i samoinicijativa komandi i štabova. »Svi bataljoni 1. brigade sjajno su se borili« — pisao je Tito 7. jula S. Žujoviću — »jer

⁶⁹ Navedeni podaci o plenu uzeti su iz pisma vrhovnog komandanta S. Žujoviću od 7. jula (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 89). Izgleda da oni nisu bili definitivni i da je plen u oružju, posebno u puškama, bio veći. Prema jednom neprijateljevom izveštaju partizani su u Livnu zaplenili oko 600 pušaka (mikroteka VII, film London 7, snimci 301688—47).

Narodni zbor u oslobođenom Livnu,

su kao munje prodirali u varoš bez obzira na isprepletanu bodljikavu žicu i utvrđenja.⁷⁰ Pa ipak, iako je ovaj napad u poređenju sa prethodnim borbama za naseljena mesta, u mnogo čemu bio na većoj visini, u njemu su se pokazale izvesne slabosti. U prvom redu u rukovođenju. Neke pojave neodlučnosti, koje su došle do izražaja još u fazi pripreme napada, mogle su se negativno odraziti na njegov tok i dovesti u pitanje uspešan ishod borbe. Kolebanje načelnika Vrhovnog štaba, koji je rukovodio napadom, upravo u vreme kad su jedinice dobile zadatke i krenule na njihovo izvršenje moglo je uneti nepotrebnu dezorijentaciju. Što do toga ipak nije došlo zasluga je Štaba 1. proleterske brigade, koji je energično izrazio neslaganje s namerom načelnika Vrhovnog štaba da odloži napad. Takvom stavu jednog štaba brigade koji diskutuje o naređenju pretpostavljene komande, čak mu se i suprotstavlja, moglo bi se zameriti jer odudara od osnovnih načela rukovođenja i unutrašnjih odnosa u vojsci. Ali on govori i o jednoj pozitivnoj činjenici: o zrelosti štabova da se unose u situaciju, da je osećaju, da razmišljaju o svim merama koje su najcelishodnije, pa makar izlazile iz okvira njihove nadležnosti; da se aktivno i sa odgovornošću odnose prema zadacima, a ne da pasivno očekuju naređenje odozgo, u ulozi izvršioca. Ti su štabovi bili sastavljeni od starih, iskusnih revolucionara, prekaljenih partijskih radnika, koji su se sa ljubavlju, entuzijazmom i bezrezervnom odgovornošću odnosili prema zadacima, koji su, radi postizanja što većih uspeha, imali smelosti da se, kako samokritički tako i kritički, odnose prema svojim i tuđim greškama. Jedino se tako može i razumeti što je Štab 1. proleterske brigade mogao izraziti neslaganje s namerom načelnika Vrhovnog štaba da se napad odloži, što se usudio da se nepovoljno izrazi o njegovom radu. Na svom sastanku 11. avgusta, Štab brigade je, analizirajući borbe za Livno, tražio uzroke pojedinim greškama i slabostima i tamo gde njegova nadležnost »nije dosezala«.⁷¹ Izveštavajući vrhovnog komandanta o zaključcima na tom sastanku, komandant i politički komesar brigade pisali su, između ostalog, da su uzroci negativnih pojava prilikom zauzimanja Livna u slabom rukovođenju od strane načelnika Vrhovnog štaba.⁷²

Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 87; Arhiv VII, k. 4, br. reg. 42—1.

⁷¹ Pismo Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 12. avgusta u 2,15 časova (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 11—1).
u pomenutom izveštaju ovako je ocenjen rad načelnika Vrhovnog štaba:

»a) negativno delovanje prisustva druga Arse kako neposredno pre, za vreme, tako i posle operacije; drug Arsa je naročito od vremena kada operacije počinju da ulaze u fazu izvršenja do krajnosti kolebljiv i nesređen; nije sposoban za brze i smišljene odluke; osim toga drug

Iskustva iz borbi za oslobođenje Livna pokazala su da još uvek nisu bile prevaziđene neke ranije ispoljene slabosti u pogledu sadejstva između jedinica u toku napada. Sa prelaskom na juriš gotovo svaka jedinica je bila ostavljena sebi, pa često ona nije znala kakva je situacija kod drugih jedinica. Zbog toga se i moglo desiti da su neke jedinice čak došle u međusoban sukob, kakav je slučaj bio sa 1. bataljonom 3. proleterske i 4. bataljonom 1. proleterske brigade. U toj fazi štabovi nisu uspevali da drže sve niti u svojim rukama i da dopunskim naređenjima efikasnije utiču na tok napada. Po ulasku u grad, za vreme uličnih borbi, uticaj štabova se još više gubio, osećalo se odsustvo usklađenog rada i sadejstvovanja među jedinicama. Tada je dolazila do izražaja inicijativa boraca, desetina i vodova, koji su, nošeni žarom borbe, prodirali u raznim pravcima. Ta stihijnost je smetala štabovima da ostvare potpun uvid u tok borbe; s druge strane, bila je uzrok nepotrebnim gubicima, kakav je slučaj bio za vreme juriša na kuću dr Mitrovića. Nedostatak sredstava veze bio je, svakako, glavni uzrok tim slabostima. Štabovi i komande su menjali svoja komandna mesta, a kuriri su, obično, gubili dragoceno vreme lutajući u mraku nepoznatim terenom. Te slabosti je uočio i Štab 1. proleterske brigade, i o njima ovako izvestio vrhovnog komandanta:

»... u Livnu je za vreme okončanja borbe i posle nje vladao veliki nered, a smatram da je dobrim delom — ukoliko se tu radi o rukovodstvu — za to kriv, zbog izloženih osobina, drug Arsa; posle zauzimanja grada u njemu je bilo mnogo jedinica ali jedinstvene komande nikako, tako da se izgubila kontrola nad jedinicama i borbama; isti se nedostatak osetio i za vreme likvidiranja utvrđene kuće Mitrović, koje je moglo biti izvedeno mnogo organizovanije i sa manje žrtava; mi smo, međutim, krivi, između ostalog, i zato što nismo pokazali više inicijative u organizovanju akcija i poslova, u preuzimanju odgovornosti za to; apsolutno je potrebno da jedan čovek, ili jedan štab, primi ubuduće odgovornost za izvršenje svih akcija koje su sastavni delovi jedne operacije, za jedinstveno komandovanje svim jedinicama koje učestvuju u toj operaciji za vreme njenog izvršenja i posle toga...

Činjenica je da je u gradu u kome se vodi ili vodila borba mnogo teže uspostaviti i održati potreban red, ali je utoliko važnije tom pitanju pokloniti punu pažnju pošto će se sigurno još u mnogo gradova ulaziti sa borbom. Što se tiče naših jedinica red je bio savršen jedino prilikom prvog ulaska u Livno.«

Odmah po oslobođenju Livna preduzete su mere da se u njemu stanje konsoliduje, obezbedi normalan život. Sve su

Arsa, umesto da kao pretstavnik Vrhovnog štaba objedinjuje dejstva raznih jedinica, svojom kolebljivošću, nedoslednošću i nepribranošću, naređenjima koje rastrgano izdaje na sve strane deluje u protivnom smeru; na osnovu toga mislimo da drugu Arsiju nije mesto na terenu za vreme izvođenja operacija, kada svojim prisustvom više šteti nego koristi...«

⁷¹ Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 11—1.

jedinice izvučene van grada. Komanda mesta je postepeno preuzimala od vojnih štabova staranje o redu i bezbednosti u varoši. Preduzete su i mere da se uspostave saobraćaj i telefonska veza sa susednim oslobođenim gradovima.⁷⁴

Pad Livna je vrlo teško pogodio neprijatelja. Izveštavajući o tome Glavni stožer, komandant 3. domobranskog korpusa je konstatovao: gubitkom tog grada situacija se jako pogoršala »jer partizani vladaju celom oblašću Duvanjskog i Livanjskog polja«; preti opasnost da partizani dođu do velikih zaliha hrane kojom su bogati ti »najplodniji krajevi zapadne Bosne«.⁷⁵ U sledećem izveštaju on je izrazio svoju zabrinutost da će se partizani u osvojenim oblastima zadržati i znatno ojačati, pošto 3. domobranski korpus ne raspolaže snagama za akciju većih razmera, a Italijani odbijaju da se angažuju.⁷⁶ Mireći se s tim da je Livno izgubljeno i da nema nikakvih izgleda da bi se ono u dogledno vreme moglo povratiti, ustaško-domobranske komande u Zagrebu, Sarajevu i Travniku su zaključile da je sada najvažnije očuvati Kupres, Bugojno, Donji Vakuf i Jajce, ne dozvoliti da i ta uporišta padnu u ruke partizana.

Vest o padu Livna vrlo brzo se pronela svim oblastima tzv. Nezavisne Države Hrvatske, a doprla je i u druge krajeve zemlje. Došla u trenutku kad su okupatorske i kvislinške vlasti vrlo bučno slavile pobedu na Kozari, ta vest je ubedljivo demantovala tvrdnje o tobožnjem uništenju partizana i ugušivanju ustaničkih borbi u zapadnoj Bosni. Široki slojevi naroda sa simpatijom su pratili vesti o poredama proleterskih brigada, a neprijatelj ih je sa zebljom primao. Ustaška nadzorna služba je iz Sarajeva 9. avgusta javila Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu sledeće:

»Nedostatak živežnih namirnica i stalni partizanski napadi na području ove župe, tako i naročito poslednji njihovi napadaji na najhrvatskija mjesta u Državi — Livno, Duvno, Šujicu i druge izazvali su u građanstvu grada Sarajeva i pučanstvu ove župe (misli se na stanovništvo privrženo vlastima NDH — prim. M. L.) mučan utisak i ono je stalno pod dojmom uspeha koje su u zadnje vrijeme imali partizani«.

Gubitak Livna posebno je uznemirio Nemce. Još dok su trajale borbe u gradu, nadležne nemačke komande i ustanove

⁷⁴ Po oslobodenju Livna popravljene su telefonske linije u gradu i uspostavljena je veza sa Šujicom, Duvnom, Glamočom i prevojem Vaganj (P. Jelović, navedeni članak).

⁷⁵ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—4.

⁷⁶ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—3.

⁷⁷ Izveštaj Zaštitnog redarstva za Sarajevo i Vrhbosnu od 9. avgusta (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 31/2—1).

nastojale su da se italijanske i ustaško-domobranske komande privole da upute pomoć opsednutom garnizonu i spasu službenike firme »Hansa Lajhtmetal«, koji su se branili iz svojih kancelarija u kući dr Mitrovića. Kada je, međutim, iz Mostara, od organizacije »Tot«, stiglo obaveštenje da je Livno palo, da je nemačka posada zarobljena i da su svi automobili, mašine, uređaji, pogonsko gorivo, eksploziv i oružje pali u ruke partizana,⁷⁸ nemački poslanik je iz Zagreba 11. avgusta telegramom javio Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu sledeće:

»... Na dan 6. avgusta partizanski delovi su zauzeli znatan deo Livna... Hrvati (domobranci — prim. M. L.) su tripot uzaludno molili Italijane za pomoć. Nemci iz Rajha su se žilavo branili iz jedne jako utvrđene kuće. Partizani su protivu njih postavili na položaj top od 75 m/m. Prema razgovoru sa nemačkim generalom (Glajze Horstenauom, nemačkim generalom u Zagrebu — prim. M. L.) izlazi da Hrvati apsolutno nisu u stanju da im pruže pomoć. Pošto je to italijanska okupaciona zona, nemačke trupe ne mogu biti angažovane. Komandujući general u Beogradu pokušava da... dobije pomoć od Italijana. Italijani se po tome pitanju uopšte nisu izjasnili«⁷⁹

Javljujući da je, prema proceni Uprave gradnje OT^{sl} u Mostaru, na prostoriji južno od Duvna koncentrisano oko 7000 partizana, poslanik Kaše je upozorio da »ustanici ugrožavaju već i boksitne rudnike Široki Brijeg kod Mostara koje sada obezbeđuju tri italijanske čete« i da će »taj jaki ustanički pokret za kratko vreme da ugrozi sve nemačke interese u boksitnom području«. Moleći da se izvidi da li se preko ambasade u Rimu može izdejsstvovati kod Italijana da ispune »teoretski ponavljano obećanje o pomaganju nemačkih interesa u boksitnom području efikasnom zaštitom i uništenjem partizana«, on je tražio da se odmah stupi u vezu sa Vrhovnom komandom oružane sile i vidi »da li se sa nemačke strane mogu staviti na raspolaganje trupe za zaštitu privrednih objekata u Hrvatskoj koji su važni za vođenje rata«. »Ponovo i ozbiljno ukazujem na to da kroz kratko vreme treba računati sa potpunom obustavom produkcije boksita pošto su se sada partizani sjedinili i pobedom kod Livna dobili znatne količine oružja i municije... Hitno i ponovo naglašavam ozbiljnost situacije i molim da se upotrebe sve moguće mere da bi se pružila pomoć« — zaključio je Kaše, nada-

⁷⁸ Mikroteka VII, film London 16, snimci 308797—9.

⁷⁹ Usled oštećenja filma tekst je na tom mestu nečitak.

⁸⁰ Telegram poslanika Kaše Ministarstvu spoljnih poslova od 11. avgusta (mikroteka VII, film London 16, snimci 308802—4).

⁸¹ Organisation Todt (organizacija Tot), nemačka vojna organizacija za izvođenje radova, nazvana po ministru za naoružanje dr Fricu Totu (Fritz Todt).

jući se da će time pažnju ljudi na najodgovornijem mestu skrenuti na događaje koji su ozbiljno uzdrmali nemačke pozicije u Jugoslaviji.⁸²

4. — Oslobođenje Aržana, Lovreča i Posušja

Posle oslobođenja Livna i svih naselja na Livanjskom i Duvanjskom polju, južnoj koloni udarne grupe ukazala se mogućnost da dejstva prenese prema jadranskoj obali. Trebalo je na tlu Dalmacije novim uspesima podstaći razmah narodno-oslobodilačke borbe, koji je tih dana bio veoma buran, pored ostalog, i pod uticajem uspeha proleterskih brigada. Vrhovni komandant je još na sastanku na Cincaru, krajem jula, na insistiranje Štaba 4. operativne zone, odlučio da, po oslobođenju Livna, deo snaga uputi u Dalmaciju. Veće snage nije mogao u tu svrhu odvojiti jer su važniji zadaci tražili angažovanje glavnine udarne grupe na drugim pravcima. Trebalo je, pre svega, napasti Kupres i pripremati se za prenošenje dejstava ka dolinama Vrbasa, Save i Sane. Zbog svega toga, za dejstva u srednjoj Dalmaciji Vrhovni štab je mogao angažovati samo delove jedne brigade. I ciljevi tih dejstava, razumljivo, nisu mogli biti tako zamašni: trebalo je samo proširiti slobodnu teritoriju do linije Sinj — Lovreč — Imotski — Posušje i stvoriti čvršću vezu između slobodnih teritorija srednje i južne Dalmacije.

I neprijatelj je računao na prodor proleterskih brigada prema jadranskoj obali. Ustaške vlasti u srednjoj i južnoj Dalmaciji bile su jako uznemirene padom Livna i razbijanjem ustaške milicije u selima Livanjskog i Duvanjskog polja. U ovom kraju Dalmacije, naročito u rejonu Biokova, situacija je za ustaše bila više nego ozbiljna i pre dolaska proleterskih brigada u rejon Duvna i Livna. Italijani su se povukli u veća naselja na obali, a u zaleđu su zadržali posade samo u nekoliko garnizona: u Imotskom, Zadvarju i Trilju, tako da je bezbednost čitavog niza naselja (Posušja, Studenaca, Lovreča, Aržana, Zagvozda, Prova i drugih) bila prepuštena slabim posadama (sastava: po desetak žandarma i nešto više milicionera i ustaša). I upravo u takvoj, kritičnoj, situaciji došlo je do pojačane aktivnosti dalmatinskih partizana sa Biokova. Bataljon »Josip Jurčević«, koji je brojao 616 boraca naoružanih sa 420 pušaka, 12 puškomitraljeza, 59 pištolja i 155 bombi,⁸³ gotovo je neprekidno rušio komunikacije i napadao neprijateljeve posade, a 10. avgusta je zauzeo Zagvozd

⁸² Telegrami poslanika Kašea od 11. i 12. avgusta (mikroteka VII. film London 16, snimci 308802—4 i 30882&—7).

⁸³ Arhiv VII, k. 1490a, br. reg. 54—1/2.

i Grabovac, važne raskrsnice puteva.⁸¹ Sada je, pak, došlo i do nove, još veće opasnosti sa severa, od proletherskih brigada, tako da je situacija postala zabrinjavajuća. U izveštajima ministarstvima domobranstva i unutrašnjih poslova, veliki župan iz Omiša je ovako ocenio stanje u svojoj župi:

»Tokom ove nedelje (od 2. do 8. avgusta — prim. M. L.) razmjer pobune se povećao a očituje se u povećanoj djelatnosti partizana na skoro cjelom području Velike župe, tako da više nijedan kotar nije siguran, te je uslijed opasnosti od partizana saobraćaj na glavnim cestama — osim par iznimaka — prestao... Partizani u mnogim krajevima formalno vrše vlast... Partizani su likvidirali postaje i većinom poubijali oružnike u Vrgorcu, Kozici, Župi, Bogomolju, Starom Gradu... Raspoloženje našeg naroda, s obzirom na prilike u Župi, nimalo ne zadovoljava. Narod sve više gubi vjeru u vlasti bilo naše bilo partizanske... U mnogim krajevima narod se priklanja partizanima i sa istima saraduje«.⁸⁵

Istog dana je u Glavni stožer domobranstva stigao izveštaj komandanta 6. divizije iz Mostara da kotarski predstojnik iz Imotskog moli da se odmah izvesti ministar unutrašnjih poslova da Italijani za dva-tri dana napuštaju Imotski, koji je ugrožen od Biokova, Livna i Duvna, i da stoga hitno treba poslati jaču posadu.⁸⁶

A nedelju dana kasnije veliki župan je bio prinuđen da svoje pretpostavljene ustaške vlasti u Zagrebu obavesti da se situacija još više pogoršala, da je dostigla stepen krajnje ozbiljnosti. »Razlog pojačanoj djelatnosti partizana na području ove Velike župe tokom prošle nedjelje« — pisao je on — »imamo tražiti u pojavljivanju vrlo jake grupe partizana — navodno Crnogoraca — u graničnim kotarima Bosne... Pojavom spomenutih partizana iz Bosne razmjer pobune na području ove Velike župe silno se je povećao... U pučanstvu je zavládala velika panika. Sve živo je pred partizanima iz Bosne evakuisalo Aržano, Studence i sada Lovreč... Opasnost od partizana je ovoga puta ozbiljnija nego ikad...«.⁸⁷

I ovoga puta su sva upozorenja i molbe za pomoć ostali neuslišeni. Glavni stožer domobranstva je, doduše, 9. avgusta naredio komandantu 3. domobranskog korpusa u Sarajevu da, po odobrenju Superslode, 11. avgusta uputi ustaški bataljon sa artiljerijom iz Foče u Imotski.⁸⁸ Komandant korpusa nije, me-

⁸⁴ Izveštaji Štaba bataljona »Josip Jurčević« Štabu 4. operativne zone Hrvatske od 2. i 11. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 7 i 24); Arhiv VII, k. 52, br. reg. 53/1—1, k. 535, br. reg. 8—11/2a—21.

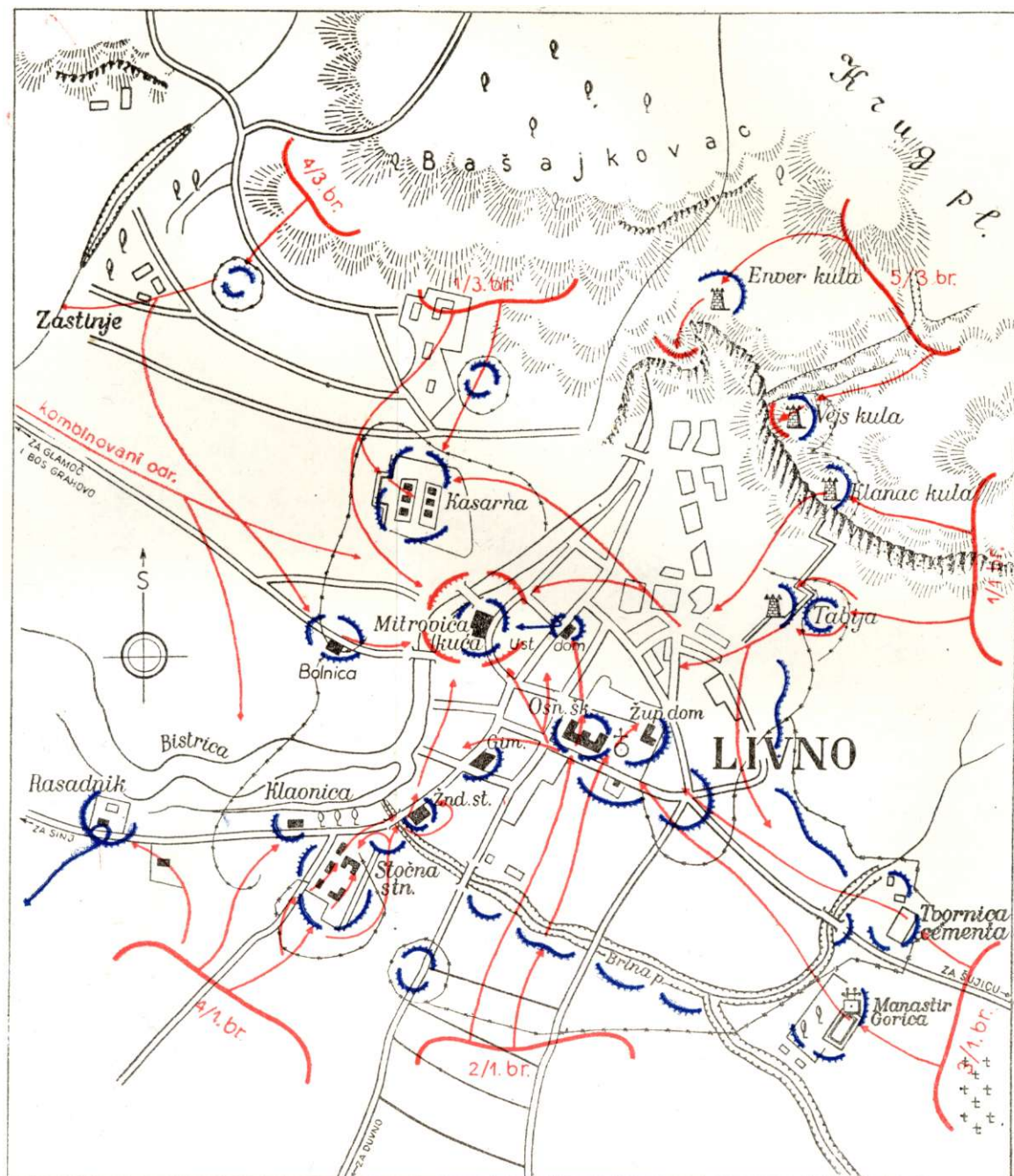
⁸⁵ Nedeljni izveštaj Velike župe Cetine Ministarstvu hrvatskog domobranstva od 9. avgusta (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 5/4—3).

⁸⁶ Arhiv VII, k. 13, br. reg. 10/1—7.

⁸⁷ Arhiv VII, k. 71, br. reg. 52/7—1.

⁸⁸ Isto, k. 13, br. reg. 9/1—9.

NAPAD NA LIVNO
(borbe u gradu)

đutim, mogao da izvrši to naređenje jer ga je nepovoljan razvoj događaja oko Foče, kojoj je zapretila vrlo ozbiljna opasnost od četnika, sročio da oslabi taj garnizon.⁸⁹ I tako, u situaciji kad se bliska opasnost nadvila nad područjem oko Posušja i Aržana, nijedna jedinica nije bila upućena u ta mesta da pojača malo-brojne posade koje su svakog trenutka očekivale napad partizana, bez naročitih izgleda da će mu odoleti. Pa ipak, i pored krajnje ozbiljne situacije, komanda ustaškog garnizona u Posušju nije izgubila glavu. Do 9. avgusta u toj maloj varošici, u kojoj se ukrštaju putevi za Mostar, Duvno i Imotski, prikupilo se već 466 vojnika iz raznih jedinica: 180 ustaša iz 1. čete 3. bataljona Odbrambenog zdruga Jasenovac, 150 milicionera iz Ljubuškog i 136 milicionera, domobrana i žandarma iz Posušja i okolnih sela. Jedan deo ljudstva bio je isturen u Studeno Vrelo, oko 10 km severozapadno od Posušja, da bi zatvorio komunikaciju prema Duvnu, dok je ostatak bio zadržan u Posušju i na obližnjim visovima. Neprijatelj se nadao da će, organizovanjem odbrane na visovima iznad sela Roškog Polja, Vojkovića, Mesihovine, Petrovića i Crvenica, zatvoriti komunikaciju Duvno — Posušje i sprečiti prodor partizana prema Posušju i Imotskom. Komandant 6. divizije je, u tom cilju, 6. avgusta naredio da se položaji u rejonu Studenog Vrela moraju uporno držati i da se ne dozvoli da partizani probiju odbranu i zauzmu Posušje.⁹⁰

Dok su ustaše činile pokušaje da, relativno slabim snagama, organizuju odbranu i zatvore pravce koji su vodili prema Posušju i Imotskom, Italijani su pasivno stajali u svojim garnizonima duž obale, brinući se samo za bezbednost obale i njenog neposrednog zaleđa. Njihove komande nisu bile sigurne u dalje namere partizana, ali je preovlađivalo mišljenje da će se grupa proleterskih brigada uputiti dalje na zapad, prema Bos. Grahovu i Lici. Komandant 2. armije general Mario Roata je 5. avgusta pisao komandantima 6. i 18. korpusa da »još nije sasvim jasno kuda ove formacije nameravaju«, ali je već četiri dana kasnije komandant 18. korpusa izvestio da brigade kreću ka Bos. Grahovu i Lici i da se pripremaju da napadnu Sinj.⁹¹ Roata je na

⁸⁹ Četnici su 19. avgusta napali Foču i razbili ustašku posadu (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 18/1—3, 19/1—16, 20/1—3, 21/1—3; k. 52, br. reg. 3/2—1, 5/2—2, k. 58, br. reg. 1/1).

⁹⁰ Izveštaj zapovedništva posade iz Posušja velikom županu u Mostaru od 5. avgusta (Arhiv VII, k. 192, br. reg. 15/7—1); Bojna relpcija domobranske 6. pešadijske divizije za avgust (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61); Izveštaj 6. armijskog korpusa 2. armije od 4. avgusta (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 9/3a—1); Dnevni izveštaj 18. armijskog korpusa za 9. avgust (Arhiv VII, k. 535, br. reg. 2/2a—15); Arhiv VII, k. 13, br. reg. 7/1—3; 8/1—8.

⁹¹ si Arhiv VII, k. 58, br. reg. 3/2a—1; k. 535, br. reg. 2/2a—15, 8—11/2a—21.

osnovu tih obaveštenja upozorio 6. i 18. korpus da pažljivo prate situaciju duž graničnog pojasa Dalmacije i u srednjem i donjem toku Neretve, »jer prazninu koja je nastala usled evakuacije naših trupa iz 2. i 3. zone — a koja nije popunjena hrvatskim trupama — popunjavaju partizanske formacije koje su prošlog proleća izbegle poznatoj operaciji Bosna — Hercegovina (tzv. trećoj ofanzivi — prim. M. L.). .. Naš stav treba da bude nadahnut sledećim idejama: 1. Imati otvorene oči i uši u pogledu svega onoga što se dešava oko nas; 2. Održavati do kraja one garnizone koji pružaju garanciju da će davati otpor kako zbog sopstvenih sposobnosti, tako i zbog mogućnosti da na vreme dobiju pojačanja u slučaju jačeg napada, a u pogledu snabdevanja nisu izloženi slučajnostima; 3. Sve ostale ukinuti; 4. Osim u slučajevima hitnosti, ne preduzimati protivofanzivne operacije sa snagama većim od dva-tri bataljona bez operativnog naređenja ove komande; 5. S obzirom na gornje, a i u odnosu na neisključivu mogućnost da se moraju izvršiti operacije, ograničiti se na sadejstvo dva armijska korpusa bez učešća Hrvata u obalskoj zoni».⁹²

Na više ponovljenih molbi za pomoć, koje su imale i prizvuk protesta zbog pasivnog stava Italijana, Roata je 4. avgusta uputio načelniku Glavnog stožera oružanih snaga NDH odgovor u kome je odgovornost za pogoršanje situacije u napuštenim oblastima 3. i 2. zone bacio isključivo na vlasti NDH. U prvoj tački odgovora kaže se da je vlada NDH tražila od italijanske vlade redukciju trupa 2. armije raspoređenih na hrvatskoj teritoriji i da je italijanska vlada uvažila tu želju. »Nadalje se pokazalo« — stajalo je u drugoj tački — »da taj štab nije bio u stanju da sa svojim trupama smeni sve italijanske garnizone koji su bili obuhvaćeni programom evakuacije. Povodom toga ova komanda, mada je u međuvremenu pretrpela izvesno smanjenje snaga, u skladu sa predviđenom evakuacijom, odustala je od toga da povuče garnizone iz gornje Hercegovine (Gacka i Nevesinja — prim. M. L.); obustavila je povlačenje nekih drugih garnizona (Gračac i Imotski — prim. M. L.) i zadržala je zaštitu pruga na delovima gde je trebalo da je preuzmu hrvatske trupe (Rama — Mostar i Medak — Knin — prim. M. L.); odložila je evakuaciju drugih garnizona« (Bos. Grahova — prim. M. L.). Naglašavajući, dalje, da su italijanske trupe posele i gornju dolinu Drine, koju je, po Zagrebačkom sporazumu, takođe trebalo evakuisati, i da su sredinom jula »ofanzivno operisale u rejonu Konjica u cilju normalizovanja situacije«, general Roata je stavio do znanja da je sa italijanske strane »učinjeno mnogo više

⁹² Telegram komandanta 2. armije komandantima 6. i 18. armijskog korpusa od 5. avgusta (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 3/2a—1, 1/1).

nego što je ugovoreno da bi se popravila situacija koja je nastala ne na italijansku inicijativu, već na hrvatski zahtev«, dok je sa ustaške strane, naprotiv, učinjeno sve da se izbegne saradnja sa italijanskim trupama: Italijani nisu bili obavešteni o novoustanovljenim ustaškim garnizonima, o borbama koje su ti garnizoni vodili s partizanima i o prodoru Crne legije (kolone Francetić — Šimić) u 2. zonu. »Ova komanda« — pisao je Roata — »ni do danas ne zna: koje su jačine pomenute kolone; kakve operacije nameravaju da vrše; koje znake raspoznavanja imaju«. Na kraju je komandant 2. armije zaključio da »protivniku koji je jedinstven, mada podeljen u više masa, treba suprotstaviti jedinstven front, a ne operisati svaki za svoj račun, pa čak i ne obaveštavajući savezničke komande«. Iznoseći svoja uveravanja da su Italijani spremni na saradnju, on je zahtevao da ustaški štabovi blagovremeno daju obaveštenja o operacijama koje nameravaju da izvedu u 3. i 2. zoni i da njihove trupe, za koje je Zagrebačkim sporazumom predviđeno da budu u operativnoj podređenosti odgovarajućim italijanskim komandama, budu stvarno u toj podređenosti. »Bez takvih mera ne može se govoriti o jedinstvenom frontu, niti se mogu ostvariti operativna sadejstva dostojna tog naziva«, zaključio je svoj odgovor general Roata.⁹³

Uveravanja Italijana u svoju spremnost da pomognu trupama NDH ostala su samo na recima. Dok su partizani ugrožavali Aržano i Posušje, a ustaški i domobranski štabovi se mučili kako da im se suprotstave, Italijani nisu uputili nijednu svoju jedinicu na to područje. Slabe jedinice sastavljene od ustaša, domobrana, milicionera i žandarma bile su isturene prema partizanima, budno prateći njihovo kretanje. Na vest o približavanju partizana Studenom Vrelu, iz Posušja je 7. avgusta upućeno kao pojačanje 100 milicionera. Ustaše, milicioneri i žandarmi su u toku dana zauzeli položaje na Bukovičkoj Midoni (trig. 1215) i Jasenovcu (k. 1130), visovima iznad Brišnika. Pred veče su doleteli italijanski avioni i, uvereni da se u tom rejonu nalaze partizani, bombardovali su položaje koje su milicioneri upravo poseli.⁹⁴ Zbog toga neočekivanog događaja neprijatelj je napustio te važne položaje, povukavši se na liniju Gradina — Jaretina — Malenica — Debelo brdo — Mošnjača. U

M Arhiv VII, k. 58, br. reg. 2/2a—1.

⁹⁴ Pošto se već više puta dogodilo da su italijanski avioni, zbog slabe obaveštenosti, bombardovali položaje koje su držale jedinice NDH, general Roata je smatrao za potrebno da odgovornost za to prebaci na ustaške vlasti. On je u pomenutom pismu načelniku Glavnog stožera, od 4. avgusta, naglasio da ustaški štabovi ne obaveštavaju italijanske štabove o kretanjima svojih jedinica u 3. i 2. zoni (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 2/2a—1).

toku narednih dana, od 8. do 11. avgusta, u Posušje je stiglo oko 80 domobrana, delom naoružanih a delom bez oružja, koji su izbegli iz Livna, kao i 42 milicionera bivše posade Glamoča. S njima je stiglo i oko 150 izbeglica. Domobrane, koje su partizani razoružali i pustili, komanda garnizona je odmah izdvojila i uputila za Mostar. I milicioneri iz Glamoča bili su odmah, preko Mostara i Sarajeva, upućeni za Bugojno, u sastav jedinica pukovnika Šimića.⁹⁵

Dolazak izbeglica iz Livna negativno je uticao na moral posade u Posušju. Glasine o velikoj snazi partizana kružile su varošicom unoseći nespokojstvo u redove vojnika i ustašama privrženih građana. I dok je sva pažnja bila okrenuta prema Studenom Vrelu, odakle se očekivao napad partizana, stigle su vesti da su dalmatinski partizani sa Biokova zauzeli Zagvozd i da nadiru ka Lovreču. Tako se nova opasnost pojavila i sa suprotne, tj. južne strane, što je još više pogoršalo situaciju. I vesti da će Italijani napustiti Imotski, koje su se uporno pronosile, povećale su uzbuđenje, dovodeći ga gotovo do panike.⁹⁶

Mada u toku 12, 13. i 14. avgusta nije usledio očekivani napad partizana, ipak je, prema mnogim znacima, bilo očevidno da će do njega vrlo brzo doći. Još 12. avgusta partizanske izvidnice su došle u dodir sa isturenim delovima na položajima na Dobroj glavi, Gradini i kod sela Petrovića, 3—4 km ispred Studenog Vrela, a javljeno je i o pojavi partizana u rejonu Buškog blata. Ova vest je primljena s velikom zabrinutošću jer je nagovestila mogućnost da se partizani pojave i sa pravca Roškog Polja i Vira, čime bi položaji u rejonu Studenog Vrela bili ugroženi sa boka i iz pozadine. Da bi situacija bila još gora, 15. avgusta su se milicioneri iz Ljubuškog, njih 150, vratili u svoje mesto, tako da je posada Posušja bila znatno oslabljena. I komandir ustaške čete Odbrambenog zdruza Jasenovac je toga dana obavestio komandanta garnizona u Posušju da je od svog komandanta bataljona, bojnika Luburića, dobio naređenje da se sa četom odmah, preko Sarajeva, vrati u Jasenovac. Neizvesno je da li je takvo naređenje zaista dobio ili je to bio samo izgovor da bi umakao pred opasnošću koja se bila nadvila nad Posušjem. Na intervenciju načelnika Štaba 6. divizije iz Mostara da se i dalje zadrži na položajima kod Studenog Vrela, komandir čete je odgovorio da će naređenje svog komandanta bataljona izvršiti »bez obzira na sve druge zapovjedi«.⁹⁷

»5 Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61; k. 13, br. reg. 11/1—3, 15/1—10; k. 52, br. ,reg. 54/1—1, k. 57, br. reg. 1/3.

«• Isto.

»7 Isto.

Tako je, u situaciji kad se očekivao napad partizana na Studeno Vrelo i Posušje, stanje kod branilaca bilo vrlo teško. Malobrojna posada je bila pokolebana, nemoćna da se odupre jačem napadu partizana. No tada su, u poslednjem času, 14. avgusta, u Imotski stigle kamionima iz Mostara dve čete ustaša, koje je iz Sarajeva uputio 1. ustaški stajaći zdrug. Ovo pojačanje je moglo biti brzo, već sledećeg dana, upućeno na položaje ispred Studenog Vrela i Posušja.⁹⁸

Dok se neprijatelj tako pripremao da spreči prodor partizana prema Posušju i Imotskom, Vrhovni štab je prema tim garnizonima uputio 1. proletersku brigadu.⁹⁹ On je 14. avgusta naredio Štabu brigade da od ustaša, žandarma i milicionera očisti rejon Karlov Han, Aržano, Studenci, Vir, Mesihovina, Duvno; da zatim, ako uslovi budu povoljni, zauzme Posušje i uspostavi vezu sa bataljonom »Josip Jurčević« na Biokovu;¹⁰⁰ po izvršenju tog zadatka da se odmah, »bez dužeg zadržavanja na toj prostoriji«, vrati u rejon Livna, a da na oslobođenom području ostanu jedinice 4. operativne zone.¹⁰¹

Štab 1. proleterske brigade je odmah pristupio zadatku. On je raspolagao približno tačnim podacima o jačini i rasporedu neprijatelja u tom rejonu, dobijenim od Štaba bataljona »Josip Jurčević«. U pismu koje je u Štab brigade stiglo još 12. avgusta, pored skice sa ucrtanim rasporedom neprijatelja, stajalo je i upozorenje da je momenat vrlo povoljan da se zauzme Imotski, u kome ima samo oko 400 Italijana; da su ustaše i milicija u svim selima »strahovito zastrašeni i demoralisani«.¹⁰² Međutim, toga dana je nastupio nov momenat, koji je bitnije uticao na situaciju: 2. bataljon 26. pešadijskog puka divizije »Bergamo«, ojačan četom lakih tenkova, preduzeo je, upravo toga dana, iz rejona Zadvarja i Sestanovca napad u pravcu Grabovca i Zag-

⁹⁸ Isto; Izvod iz dnevnika 18. armijskog korpusa za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 535, br. reg. 8/2a—4).

⁹⁹ Prva proleterska brigada je tih dana imala 862 borca naoružana sa 759 pušaka, 55 puškomitraljeza, 16 mitraljeza, 5 minobacača, 1 topom, 236 pištolja i 677 ručnih bombi (podaci se odnose samo na bataljone). Njeno brojno stanje se bilo već osetno smanjilo. Na sastanku Štaba brigade, 11. avgusta, konstatovano je brzo smanjivanje bataljona usled velikog broja izbačenih iz stroja i bolesnih, tako da su čete spale na 35—40 boraca. (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 11—1).

¹⁰⁰ Naređenje Štaba 1. proleterske brigade štabovima bataljona od 14. avgusta u 14 časova (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 28/1); Naređenje Vrhovnog štaba Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 16. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 5, dok. br. 10); Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 5. crnogorske brigade od 17. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 111).

in Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 16. avgusta (AIRPJ, br. 16508).

¹⁰² Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 12. avgusta u 19 časova (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 12—1).

vozda, da bi odbacio dalmatinske partizane na Bjokovo i pročitao ceo rejon do Imotskog. Prihvativši sugestiju Štaba bataljona »Josip Jurčević« da su najpogodniji pravci nastupanja Roško Polje — Gornji Podi i Buško blato — Aržano — Studenci — Ričice, jer se na njima, za razliku od pravca Studeno Vrelo — Posušje (gde je bilo oko 200 ustaša), nalaze slabije neprijateljeve snage (u Aržanu 25 — 30 žandarma i milicionera, u Studencima oko 50, u Roškom Polju, Ričicama, Viru, Vinici i ostalim selima mali broj milicionera), Stab brigade je odlučio da još iste noći krene u nastupanje prema Lovreču, Imotskom i Posušju. Ocenivši da se najjače neprijateljeve snage nalaze duž komunikacije Duvno—Posušje u rejonu Studenog Vrela i Mesihovine, on je rešio da izbegne direktan napad duž komunikacije, već da obuhvatnim manevrom izbije u pozadinu neprijateljevih položaja i prisili ustaše i milicionere na povlačenje. Da bi tu zamisao što uspešnije ostvario, on je odlučio da prve noći predu u napad samo dva bataljona, kako bi izbili u bok neprijateljevih položaja pred Studenim Vrelom i stvorili uslove da druge noći, kad i treći bataljon krene duž druma direktno na Studeno Vrelo, izbiju u pozadinu neprijatelja i preseku mu odstupnicu ka Posušju. U duhu te odluke on je formirao tri kolone: desnu, sastavljenu od 2. bataljona i oko 90 boraca bataljona »Vojin Zirojević«, koja je dobila zadatak da u toku noći 14/15. avgusta zauzme Bukovu Goru, Aržano i Vinicu a sledeće noći i sela Studence i Ričice i tako izbije nadomak Lovreča i Imotskog; srednju, koju je sačinjavao 4. bataljon, čiji je zadatak da prve noći zauzme Roško Polje a druge noći selo Vir i da izbije na drum južno od Studenog Vrela; levu, koju je sačinjavao 6. bataljon (bez čete koja je zadržana u Duvnu) koja je dobila zadatak da krene u napad tek druge noći, kako bi izbila pred neprijateljeve položaje oko 2 časa posle ponoći, kada srednja kolona bude izbila u pozadinu neprijatelja i presekla drum u rejonu Trnovca i Trobukve, oko 2,5 km južno od Studenog Vrela. Rukovođenje ovim napadom bilo je povereno načelniku štaba brigade, kome se sledećeg dana priključio i zamenik političkog komesara 4. operativne zone.¹⁰³

Postojali su realni izgledi da će planirani manevar uspeti ukoliko, razume se, neprijatelj ne prozre namere partizana i ne povuče svoje delove sa položaja ispred Studenog Vrela. Pred desnom i srednjom kolonom nije bilo jačih neprijateljevih snaga; stoga se opravdano očekivalo da će oba bataljona u predviđeno

¹⁰³ Arhiv VII, k. 701, br. reg. 28/1, k. 1490, br. reg. 43—3; Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operativne zone Štabu zone od 16. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 20—3); Arhiv VII, k. 71, br. reg. 52/7—1, k. 535, br. reg. 4—7/2a—25, k. 396, br. reg. 34/3—1, k. 57, br. reg. 143—1; AIRPJ 16508).

vreme izbiti na liniju Studenci — Ričice — Vir — Trnovac. Desna kolona je mogla da nastupa duž drumu Aržano — Studenci — Lovreč bez bojazni za bezbednost svog desnog boka, pošto je bilo predviđeno da Štab 4. operativne zone uputi izvesne delove, jačine oko 150 boraca, iz rejonu Vagnja, preko Kamešnice, u rejon Studenaca.¹⁰⁴

Zapovešću Štaba brigade nije bilo izričito naređeno da se zauzme Posušje, ali je ta mogućnost uzimana u obzir. »U Posušju ima nešto neprijateljskih snaga« — stajalo je u zapovesti — »no ne znamo tačno koliko, a po nekim neprovjerenim vijestima ustaše i milicioneri iz Posušja bježe u Imotski ili preko Imotskog i s. Lovreč u Sinj. Ako usput utvrdimo da se u Posušju ne nalaze ozbiljne neprijateljske snage zauzet ćemo ga«.¹⁰⁵

Štab 4. operativne zone je preduzeo mere da sa svojim jedinicama sadejstvuje u napadu 1. proleterske brigade. Ocenivši da će prodiranje ove brigade prema Imotskom i Posušju izazvati nesigurnost među neprijateljevim posadama u susednim mestima, on je zaključio da povoljnu situaciju koja će nastati treba iskoristiti da bi se oslobodilo celo područje od Sinjskog polja i reke Cetine na zapadu do komunikacije Aržano — Studenci — Lovreč na istoku. U tom cilju, on je Štabu Srednjodalmatinskog odreda naredio da 2. bataljon, jačine 130 boraca, uputi prema Aržanu i Lovreču, gde će stupiti u vezu sa 2. bataljonom 1. proleterske brigade i bataljonom »Josip Jurčević«, koji će sa Biokova dejstvovati u susret jedinicama 1. proleterske brigade. Zapovešću Štaba zone bilo je predviđeno da 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda krene sa Vagnja 16. avgusta izjutra i preko sela Gljeva, Rude i Graba do kraja dana izbije u selo Velić, a u toku noći ovlada Vrpoljem i Tijaricom, gde će likvidirati žandarmerijsku stanicu i uspostaviti vezu sa 2. bataljonom 1. proleterske brigade u rejonu Aržana; pošto predani u dostignutom rejonu, treba da u toku noći 17/18. avgusta krene prema drumu Lovreč — Trilj, zauzme raskršnicu Provo i u rejonu Studenaca ponovo uspostavi vezu sa delovima 1. proleterske brigade; dalje zadatke će dobiti naknadno, zavisno od razvoja situacije.¹⁰⁶

U određeno vreme, 14. avgusta u 21 čas, leva i srednja kolona su krenule u napad. Drugi bataljon je bez otpora ušao u selo Bukovu Goru, a u jutarnjim časovima je zauzeo Aržano, savladavši manji otpor koji je pružilo oko 20 milicionera. Zan-

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Naređenje Štaba 4. operativne zone Štabu Srednjodalmatinskog odreda od 14. i 16. avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 42—3 i 47—3); Pismo Štaba 4. operativne zone Štabu 1. proleterske brigade (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 46—3).

darmi iz sela Vinice, njih sedam, pobjegli su prema Studencima. Tako je 2. bataljon bez teškoća izvršio zadatak. U međuvremenu je, u 5,30 časova, 4. bataljon, takođe bez borbe, ušao u selo Roško Polje. Neprijatelj se na brdu Mošnjači, oko 2 km jugoistočno od sela, zadržao sve do 16 časova, kada ga je jedna četa 4. bataljona zbacila, prinudivši ga da se povuče u pravcu sela Mesihovine i Studenog Vrela. Potom su delovi ovog bataljona ušli u selo Vojkoviće, vršeći bočni pritisak na Mesihovinu.¹⁰⁷

Neprijatelj u Posušju brzo je saznao za napad partizana. Njega je naročito zabrinulo izbijanje 4. bataljona u Roško Polje, jer je u tome video opasnost za delove koji su se nalazili na položajima kod Mesihovine i Studenog Vrela. Ustaška četa Odbrambenog zdruga Jasenovac, čiji je komandir već imao nameru da je s položaja ispred Studenog Vrela povuče i uputi u Jasenovac, naglo je oko 16 časova napustila položaje. Povlačenje ustaša negativno je uticalo na milicionere, domobrane i žandarmerije koji su držali položaje pred Mesihovinom. Njihov moral je bio toliko pokoleban, da je bilo dovoljno izvršiti na njih samo manji napad pa da napuste položaje. Međutim, delovi 6. bataljona koji su se nalazili prema njima nisu uočili povlačenje ustaša. Oni su se, u duhu dobijenog zadatka, nalazili u stavu iščekivanja, pripremajući se da tek pred zoru pređu u napad. Pa ipak, sticajem prilika, oni su stupili u borbu ranije, odmah po padu mraka, i već oko 20 časova, bez većeg napora, ušli u Mesihovinu.¹⁰⁸ Komandant bataljona je ovako opisao taj neplanirani napad grupe boraca:

»... Tu je bio dobijen zadatak da se postavimo prema neprijatelju. Mi smo izvršili takav raspored da je svaki borac imao da komanduje sa po jednom četom, a ja sa brigadom, iako nismo imali ni četu... Jedan puškomitraljez koga smo imali manevrisao je na sve strane... Uveče se nije videlo šta mi imamo. Ja sam komandovao da se krene jurišem na njih. Oni otvoriše vatru, a mi

¹⁰⁷ Izveštaj Štaba 4. operativne zone Štabu 1. proleTERSke brigade od 15. avgusta (Arhiv VII, k. 1490-A, br. reg. 51—2); Izveštaji Štaba 1. proleTERSke brigade Štabu 4. operativne zone od 16. avgusta u 13,45 časova i Vrhovnom štabu u 14,30 časova (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 25/2, AIRPJ, br. 16508); Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operativne zone Štabu zone od 15. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 19—3); J. Vujošević: ProleTERSka četa, str. 272; Arhiv VII, k. 71, br. reg. 52/7—1, k. 57, br. reg. 1/3—1.

¹⁰⁸ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Posušja velikom županu u Mostaru od 21. avgusta (Arhiv VII, k. 191, br. reg. 18/8—4); Izveštaj štabova 4. operativne zone i 1. proleTERSke brigade vrhovnom komandantu od 17. avgusta u 13,10 časova (AIRPJ, br. 16514); Izveštaj političkog komesara 1. proleTERSke brigade Štabu brigade od 16. avgusta u 14,30 časova (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 26/2); Bojna relacija 6. divizije (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61); Štenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1/18, 19—2).

ne odgovaramo. Ja sam izvikivao komande da im podiđemo bez pucanja i glasno pitao šta je sa artiljerijom. Bora je odgovorio da su topovi stigli i da se raspoređuju. Brzo je bacio jednu bombu iza nas. Neprijatelj, čim je čuo eksploziju, uveren da se radi o topu, počeo je da beži...»¹⁰⁹

Lukavstvo boraca 6. bataljona potpuno je uspelo. Neprijatelj, već znatno pokoleban, doveden je u zabludu da se pred njim nalaze jače partizanske snage. Pod jakim psihološkim pritiskom, nije mogao izdržati improvizovani napad partizana, već se u neredu povukao. Delovi 6. bataljona nisu, međutim, do kraja iskoristili postignuti uspeh: propustili su priliku da zauzmu i Studeno Vrelo, u kome više nije bilo neprijatelja. Put za Posušje bio je otvoren, i bilo je samo pitanje časa kada će ono pasti.

Pad Aržana i Vinice i približavanje partizana Lovreču, Imotskom i Posušju uznemirili su i Italijane. Njihovi garnizoni u Imotskom (3. bataljon 25. pešadijskog puka divizije »Bergamo«), Zadvarju i Šestanovcu (97. bataljon 89. legije Crnih košulja)¹¹⁰ osetili su se ugroženi. Komanda 2. armije nameravala je, u duhu Zagrebačkog sporazuma, da evakuiše Imotski i preputi ga trupama NDH,¹¹¹ ali je izvršenje te namere morala odložiti, jer bi, u situaciji kada su jake snage partizana nadirale preko Aržana i Posušja ka obali, odlazak italijanske posade iz Imotskog mogao da pogorša ionako loše stanje u tom delu Dalmacije.

Kada je doznao da su partizani ušli u Aržano i Vinicu, komandant italijanskog 26. puka je istog dana u tom pravcu uputio iz Imotskog i Šestanovca po jednu ojačanu četu da bi ustanovio jačinu i namere partizana. Obe jedinice, koje su se prevozile na kamionima, sastale su se na raskrsnici u Studencima i odatle su otvorile minobacačku vatru na Aržano. Jedna četa je produžila ka Vinici, u kojoj se nalazila 1. četa 2. bataljona, i oko 18 časova ušla u selo, iznenadivši partizane. Uprkos iznenađenju, četa 2. bataljona je uspela da se bez gubitaka povuče iz sela. Italijani se, međutim, nisu dugo zadržali u Vinici i Studencima, već su se u toku noći povukli u Imotski i Šesta-

¹⁰⁹ Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1/18, 19—2.

¹¹⁰ Arhiv VII, k. 388, br. reg. 12/1—32 i 13/1—33.

¹¹¹ Komandant Superslode general Roata je 4. avgusta tražio od načelnika Glavnog stožera da trupe NDH smene italijansku posadu u Imotskom. Komandant 18. armijskog korpusa je 7. avgusta već bio naredio da se trupe iz Imotskog povuku, ali je Supersloda dva dana kasnije izdala naređenje da se evakuacija odloži dok se ne završe operacije protiv partizana na Biokovu koje su bile projektovane (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 2/2a—1, 1/1—75).

novac.¹¹² Od borca 2. bataljona koga su toga dana zarobili žandarmi iz Studenaca,¹¹⁸ Italijani su doznali kolike partizanske snage djeluju na tom pravcu.

Kratkotrajna borba u rejonu sela Studenaca i Vinice bila je prvi sukob proletherskih brigada sa Italijanima otkako su one krenule sa Zelengore. Posle Nemaca, ustaša, domobrana, milicionera, žandarma i četnika, s kojima su već dva meseca neprekidno ratovali, boricima proletherskih brigada se ukazala prilika da ukrste svoje oružje i sa Italijanima.

Sledećeg su jutra bataljoni 1. proletherske brigade nastavili napredovanje ka Lovreču, Imotskom i Posušju. Na desnom krilu, posle kraće borbe sa žandarmima i milicionerima, 2. bataljon je u 13,30 časova zauzeo Studence, raskršće puteva za Imotski i Lovreč,¹¹⁴ a krajem dana izbio na Petrinovaču i Srednje brdo, oko 2,5 km južno od Studenaca, porušivši, na više mesta, puteve koji vode za Lovreč i Imotski.¹¹⁵

Kako je bilo i predviđeno, ovoga dana je 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda prešao u napad.¹¹⁶ Krenuvši sa Vagnja u 5,40 časova, on je, ne nailazeći na otpor, do kraja dana izbio u selo Tijaricu i, na više mesta, porušio drum Aržano — Trilj. Milicioneri i žandarmi su umakli u pravcu Zadvarja i Imotskog, tako da je 2. bataljon mogao nesmetano nadirati ka Provu i Sestanovcu, tim pre što se 2. bataljon 1. proletherske brigade već nalazio u Studencima. Međutim, veza između ta dva

¹¹² Izveštaj Štaba 2. bataljona 1. proletherske brigade Štabu brigade od 17. avgusta u 7 časova (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 26/2); Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3, k. 228, br. reg. 12/1—1, k. 535, br. reg. 8—11/2a—21; AIRPJ, br. 16514.

¹¹³ Jedan borac 1. čete nije bio oprezan te je zaspao u nekoj kući, gde su ga zarobili žandarmi (izjava J. Vujoševića). Prema dnevnom izveštaju 18. armijskog korpusa od 25. avgusta, grupa ustaša je silom upala u zatvor i odvela zarobljenika, a zatim ga streljala (Arhiv VII, k. 535, br. reg. 18/2—4).

¹¹⁴ Pošto telefonska veza sa Lovrečom nije bila prekinuta, partizani su, prikazavši se kao milicioneri, pozvali komandanta posade i od njega zahtevali da u Studence uputi pomoć, da bi se, navodno, mogli uspešnije suprotstaviti partizanima. Iz Lovreča im je, međutim, odgovoreno da se pomoć ne može uputiti i sugerirano da se povuku u Imotski. Tako se dobro smišljen plan o uvlačenju neprijatelja u pripremljenu zasedu nije ostvario.

us Arhiv VII, k. 701, br. reg. 26/2, k. 52, br. reg. 58/1—3, k. 245, br. reg. 8/4—2; AIRPJ, br. 16514; J. Vujošević: Proletherska četa, str. 273; Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operativne zone Štabu zone od 17. avgusta (Zbornik, tom V, knj. 6, dok. br. 42).

¹¹⁶ U nekim radovima neopravdano se spominje 1. bataljon Srednjodalmatinskog odreda, kome se pripisuju dejstva 2. bataljona (vidi: D. Gizdić, Dalmacija 1942, Zagreb, 1959, str. 473).

bataljona nije još bila uspostavljena, pa se zbog toga nije moglo ispoljiti efikasnije sadejstvo na tom pravcu nastupanja.¹¹⁷

U međuvremenu se situacija znatno povoljnije razvijala kod srednje i leve kolone. Nastupajući iz Roškog Polja, 4. bataljon je izbio u sela Vir i Vinjane, oko 8 km severozapadno od Posušja i 8 km severoistočno od Imotskog, i sa zapada se približio drumu Studeno Vrelo — Posušje blizu Kolovrata. Šesti bataljon je, ne nailazeći na otpor jer je neprijatelj još u toku noći napustio Studeno Vrelo, prodro duž drumu do sela Dolaca (Marića kuće) i ušao u selo Vučipolje, isturivši delove na brdo Klenak (trig. 988). Pred bataljonom, sve do Posušja, više nije bilo neprijateljevih snaga, tako da su postojali svi uslovi da ovo ustaško uporište bude zauzeto još u toku dana. Četa ustaša iz Odbrambenog zdruza Jasenovac nalazila se doduše u Posušju, »ali raštrkana i ne sudeluje u odbrani« — kako stoji u bojnoj relaciji 6. divizije.¹¹⁸ Međutim, načelniku štaba brigade, koji se nalazio na brdu Levakovice, u rejonu sela Vinjana, situacija nije bila sasvim jasna, te je morao raditi sa dosta opreza. On je pozvao k sebi Stab 6. bataljona i stavio mu u zadatak »da patrolama vrši pritisak prema Posušju i da ispita mogućnost njegovog zauzimanja«.¹¹⁹ U međuvremenu se situacija kod neprijatelja počela poboljšavati. Oko 13 časova u Posušje je došla iz Imotskog četa ustaša 1. ustaškog zdruza, jačine 180 vojnika, koja je pre dva dana stigla iz Sarajeva. Druga četa istog zdruza sa grupom milicionera — u svemu oko 300 vojnika — upućena je prema selu Viru da bi odbacila 4. bataljon i otklonila opasnost koja se bila nadvila nad Imotskim. Četa ustaša iz Odbrambenog zdruza Jasenovac još uvek nije htela da iz Posušja krene na položaj uprkos telefonskom naređenju pukovnika Francetića.¹²⁰

Pošto je dolaskom ustaške čete iz Imotskog posada Posušja bila znatno pojačana, to je komanda garnizona odlučila da jače delove uputi duž drumu prema Studenom Vrelo. Sa pristiglom četom krenuli su i domobrani, milicioneri i žandarmi, tako da je ova neprijateljeva kolona brojala oko 400 vojnika.¹²¹ Ustaše su oko 16,30 časova zauzele Klenak, potisnuvši s njega slabije delove 6. bataljona. Tada je 2. četa, zajedno sa pratećim vodom bataljona, topovskim vodom 1. proleTERSke brigade¹²² i oko 25

¹¹⁷ Izveštaj obaveštajnog oficira Štaba 4. operativne zone Štabu zone od 18. avgusta u 14 časova (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 21—3).
us Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 1492, br. reg. 20—3.

us Isto, k. 701, br. reg. 26/2.

¹²⁰ Isto, k. 56, br. reg. 9/2—61.

¹²¹ Isto, k. 191, br. reg. 18/8—4.

¹²² Topovski vod 1. proleTERSke brigade je bio privremeno pridat 6. bataljonu, pošto je, posle prodora ustaša u Duvno, ostao bez oruđa.

boraca bataljona »Vojin Zirojević«, izvršila snažan napad na brojnijeg neprijatelja, ne dajući mu vremena da se učvrsti na osvojenim položajima. Treća četa se nalazila u Vučipolju, udaljena 3—4 km od Klenka, tako da nije mogla priteći u pomoć.^{123*} Juriš 2. čete je za trenutak uneo zabunu kod ustaša, koji su bili iznenađeni smelošću partizana da jurnu na nadmoćnijeg protivnika. No, ubrzo su se ustaše sredile i prihvatile borbu. Jedna kolona ustaša je žurila drumom da bi zaobišla Klenak i izbila u pozadinu partizanskih delova koji su se borili na tom brdu. Tada je s Kolovrata stupio u dejstvo i mitraljez 4. bataljona, ali njegova vatra, s obzirom na udaljenost, nije bila efikasna. Komandant i politički komesar bataljona, koji su se vraćali sa sastanka kod načelnika štaba brigade, žurili su niz strmu jarugu da bi stigli do svojih boraca i preuzeli komandu. I bez njih, međutim, borci i niže starešine uspešno su se snalazili, ispoljavajući u vrlo teškoj, na izgled bezizlaznoj situaciji samoinicijativu i hladnokrvnost. Jedan vod 2. čete je smelim jurišem razbio ustašku kolonu koja je nastupala drumom i naterao je u panično bekstvo. Ustaše su ostavile veliki broj mrtvih i ranjenih. U međuvremenu se na Klenku odvijala dramatična borba. Juriši su se smenjivali, da bi konačno ustaše bile odbačene sa brda i naterane u bezglavo bežanje prema Posušju, a delom i ka Imotskom.¹²⁴

¹²³ Miladin Ivanović: Na dnje (Prva proleterska, 1 knj., str. 496).

¹²⁴ Isto; Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 23/3, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 191, br. reg. 18/8—4; Pismo političkog komesara 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 5. septembra (Arhiv VII, k. 4, br. reg. 11—2); Cedomir Minderović: Grob kraj Posušja (iz dnevnika) (Prva proleterska, I, str. 507); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 1—18, 19, 20/2).

Ovu neobično oštru borbu, koja je trajala puna tri sata, jednu od najtežih koju su vodili borci 1. proleterske brigade, ovako je opisao komandant 6. bataljona:

»... Vod se kao lavina sručio na kolonu »crnih« (ustaša Crne legije — prim. M. L.)... Zaključalo je kao u kotlu... I tamo među njima nastala je pometnja... Nićiforović tuče kao maljem. U njegovim se rukama automat trese kao pomahnitao... A crnolegijaše je obuzeo smrtni strah... I kao rulja u panici bježe natrag. A mi ih dočekujemo na desetak koraka. Pa onda kamenjem. I kundacima. Nemamo vremena da puške punimo...

I gore je, na Klenku, gusto... Nad njim se uskovitlao tanki oblak barutnog dima... Pred našim mitraljezom je desetina ustaša. Jezdimiru je nestala municija... onda je Zivković iskočio iz škripa, odakle je tukao ustaše. I uskočio među njih desetak. I razmahivao se sa puškom po njima...

Onda je naš front jurnuo naprijed. Silovito kao vihor. Bobanovci (pisac je smatrao da je u borbi učestvovala ustaška jedinica majora Bobana, poznatog ustaškog zlikovca — prim. M. L.) su okrenuli leđa. I sjurili se niz južne padine Klenka. A mi ih tučemo... I jurimo za njima« (M. Ivanović: pomenuti članak).

U borbi na Klenku neprijatelj je imao velike gubitke: poginulo je i ranjeno oko 100 ustaša. Partizani su imali samo tri poginula, među kojima i zamenika komandanta bataljona »Vojin Zirojević«, i tri ranjena. Zaplenjeno je oko 60 pušaka, automat i 12 sanduka municije.¹²⁵

Poraz ustaša na Klenku izazvao je veliku uznemirenost kod neprijatelja u Posušju i Imotskom. Ustaška četa, koja je trebalo da nastupa u pravcu sela Vira, nije ni krenula na zadatak, već je ostala u Imotskom. Komandant garnizona u Posušju pokušavao je da suzbije paniku koja je zahvatila posadu i građanstvo i da spreči neorganizovano povlačenje. Njemu je stiglo naređenje od komandanta italijanskog bataljona u Imotskom »da se, u slučaju da se ne može održati, povuče prema Imotskom«.¹²⁶

Mada je neprijatelj u Posušju očekivao da će partizani u toku noći napasti to mesto, noć je protekla u miru. Šesti bataljon je, goneći ustaše, dopro do sela Biške, oko 4 km od Posušja, gde se zadržao da bi ispitao situaciju pre nego krene u napad na varoš.

Dok je 6. bataljon vodio borbu na Klenku, ostala dva bataljona 1. proleterske brigade na svojim pravcima nastupanja nisu imali većih sukoba. Četvrti bataljon je izbio u selo Vinjane, dok je jedna četa 2. bataljona očistila od milicionera selo Ričice i izviđala u pravcu sela Postrania i Prološca da bi ispitala mogućnost čišćenja sela u severozapadnom delu Imotskog polja. Glavnina 2. bataljona zadržala se u rejonu Studenaca, jer je štab ovog bataljona primio obaveštenje od bataljona »Josip Jurčević« da je oko 1000 italijanskih vojnika, sa 12 tenkova i nekoliko blindiranih kola, iz Splita krenulo u pravcu Sestanovca i Zagvozda. Vest je bila tačna i odnosila se na 2. bataljon 26. puka i četu lakih tenkova, koji su 11. avgusta preduzeli napad iz Zari varja i Sestanovca u pravcu Grabovca i Zagvozda da bi povratili ta mesta i odbacili partizane na Biokovo, i na 97. bataljon Crnih košulja, koji je 13. avgusta vršio izviđanja iz Sestanovca do Lovreča. Pretpostavljajući da će ove jake snage krenuti ka Lovreču i, dalje, ka Aržanu, Stab 2. bataljona je

¹²⁵ Tačni gubici neprijatelja se nisu mogli ustanoviti. Zamenik politkomesara 4. operativne zone je sutradan, 17. avgusta, iz zaseoka Kučetina, oko 4 km od Klenka, pisao Štabu zone da je neprijatelj imao oko 60 poginulih. Komandant 6. bataljona u pomenutom članku govori o 78 poginulih, među kojima su bila i dva oficira, i oko 50 ranjenih. U bojnoj relaciji domobranske 6. pešadijske divizije stoji da su ustaše imale »više mrtvih«, među kojima i komandira čete, i oko 40 ranjenih, dok je komandir žandarmerijske stanice iz Posušja podneo izveštaj da je bilo oko 40 poginulih i isto toliko ranjenih.

¹²⁶ »Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 13, br. reg. 16/1—3.

odlučio da svoje jedinice zadrži na položajima ispred Studenaca dok ne ispita pravu situaciju.¹²⁷

Načelnik štaba 1. proleterske brigade, koji je 17. avgusta uhvatio vezu sa bataljonom »Josip Jurčević« i primio podatke o pristigloj italijanskoj koloni, zaključio je da je »napad na Imotski potpuno nemoguć«, ali da pobjedu na Klenku treba iskoristiti i zauzeti Posušje, pošto je »neprijatelj očigledno demoralisan«.¹²⁸ On je u tom cilju naredio 6. bataljonu da napadne to ustaško uporište, a 4. bataljonu — da izbiје na komunikaciju Posušje — Imotski da bi sprečio upućivanje pomoći iz Imotskog.

U međuvremenu se situacija u Posušju još više pogoršala. Uprkos pokušaju komandanta posade da organizuje odbranu ispred varošice, izjutra je oko 40 ustaša, 45 milicionera i 15 pripadnika finansijske straže samovoljno napustilo položaje, tako da je u mestu ostalo još samo oko 100 naoružanih vojnika. Pošto su se, u međuvremenu, delovi 6. bataljona približili varošici i napali na ustaše koje su pružile otpor iz škole, a 4. bataljon već izbio na drum koji vodi ka Imotskom, komandant garnizona je oko 10 časova naredio preostalom delu posade da se povuče u pravcu Širokog Brijega. Čim je bio obavešten o tome, komandant divizije je pokušao da izmeni odluku o povlačenju, naredivši da se posada zadrži u mestu do dolaska načelnika štaba divizije koji će »na licu mjesta dati potrebne upute i zapovjedi«. Međutim, više se nije moglo ništa učiniti jer se posada već povlačila u neredu. Ubrzo posle toga, u 13 časova, u Posušje su ušli borci 6. bataljona.¹²⁹

I ostali bataljoni su ovoga dana izvršili svoje zadatke: 4. bataljon je izbio iznad Imotskog i porušio drum koji vodi za Posušje, dok je 2. bataljon ušao u Lovreč i približio se jadranskoj obali na oko 12 km vazdušne linije. U Lovreču su borci zaplenili automobil. Zauzimanjem Lovreča prekinuta je komunikacija koja je vezivala Imotski sa Sinjem. Žandarmi iz Lovreča nisu pružili otpor, već su se povukli u Zadvarje, odakle ih je jedan vod 97. bataljona Crnih košulja povratio u Provo.

¹²⁷ Izveštaji Štaba 2. bataljona Štabu 1. proleterske brigade od 17. i 19. avgusta (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 28/2, AIRPJ, br. 3399); Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1.

¹²⁸ Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operative zone Štabu zone od 17. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 22—3).

¹²⁹« Arhiv VII, k. 13, br. reg. 17/1—3, 5, 18/1—7, 21/1—4, 22/1—3, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 191, br. reg. 18/8—4, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 71, br. reg. 55/3—1, k. 236, br. reg. 36/1—1; Telegram italijanske 2. armije italijanskoj vojnoj misiji u Zagrebu od 18. avgusta (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 1/3a—1); Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operative zone Štabu zone od 18. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 27—3); Izveštaj načelnika štaba 1. proleterske brigade Štabu brigade od 19. avgusta u 14 časova (AIRPJ, br. 3226); M. Ivanović: navedeni članak.

da bi bili u dodiru s partizanima i sprečili njihov iznenadni prodor u pravcu Sestanovca i Zadvarja. U međuvremenu se 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda, koji je uspeo da uhvati vezu sa 2. bataljonom 1. proleterske brigade, zadržao u Tijarici, pripremajući se da 19. avgusta produži nastupanje u pravcu Ciste i Prova.¹³⁰

Pad Posušja je iznenadio ustaške vlasti u Zagrebu, ubeđene da je to mesto, kao i ostale obližnje varošice (Imotski, Ljubuški, Široki Brijeg i druga), van domašaja partizanskih napada bilo iz Bosne ili, pak, sa Biokova. Zbog toga je vest o prodoru partizana na to »ustaško područje«¹³¹ primljena s velikim uzbuđenjem. Uznemirenje je obuhvatilo i obližnje garnizone, koji su strahovali za svoju bezbednost. Obaveštavajući opšteg upravnog poverenika vlade NDH pri italijanskoj 2. armiji o stanju u Ljubuškom srezu, kotarski predstojnik je istog dana pisao da je »zauzećem Posušja nastala panika među svijetom u gornjem djelu kotara, zvanom Bekija, koju je naročito izazvalo povlačenje ustaša koji su bili u borbi i bijeg imućnijih ljudi«. Da bi se otklonila opasnost, zatražena je hitna pomoć kako bi se povratile Posušje, »jer bi se u protivnom moglo desiti da partizani upadnu u Ljubuški i Mostarski kotar«.¹³²

Glavni stožer domobranstva i Glavni stan poglavnika nisu bili u mogućnosti da sa svoje strane ozbiljnije utiču na poboljšanje situacije na tom području. Borbe oko Kupresa i u drugim krajevima, koje su se tih dana rasplamsale, nisu dozvoljavale ma kakvo manevrisanje snagama; sem toga, ustaške jedinice nisu mogle biti upućene u 2. zonu, jer to n'su dozvoljavali Italijani. No, ovoga puta, osećajući da su i sami ugroženi u svojim garnizonima duž obale, Italijani su izuzetno dali pristanak da se u Imotski uputi jedan ustaški bataljon, jačine 600 vojnika, koji bi, zajedno sa dve ranije upućene ustaške čete¹³³, sačinjavao tamošnji garnizon.¹³⁴ Pošto se dolazak ovog bataljona očekivao tek oko 23. avgusta, što je, s obzirom na nastupanje partizana, moglo biti kasno, to je ponovo zatraženo od Italijana da intervenišu u rejonu Po-

¹³⁰ Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 27—3, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 52, br. reg. 58/1—3, k. 535, br. reg. 8—11/2a—21; AIRPJ, br. 3226 i 3399.

¹³¹ Zapadni deo Hercegovine (srezovi Ljubuški i Posušje i deo mostarskog sreza) bio je dugo pod znatnim uticajem ustaša.

¹³² Arhiv VII, k. 227, br. reg. 47/2—1.

¹³³ Ostaci posade iz Posušja (223 ustaše i 14 milicionera) koji su se povukli u Mostar vraćeni su u toku 18. i 19. avgusta, preko Čapljine, u Imotski, dok je 20 domobrana upućeno u Trebinje, u sastav svog puka (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1).

¹³⁴ Telegrami Komande 2. armije Komandi 18. armijskog korpusa od 20. i 21. avgusta (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 10/3—1 i 13/3—1).

sušja i Imotskog, jer je — kako je stajalo u telegramu Glavnog stana poglavnika upućenom 2. armiji 17. avgusta u 13,20 časova — »očigledna namera partizana da udare na obalu«¹³⁵. Komandant armije, međutim, nije u prvi mah poklonio naročitu pažnju ovom zahtevu i istog dana je odgovorio da »situacija nije takva da treba da izazove zabrinutost«, da su italijanske trupe posele čvrsto Imotski i obalsku zonu i da prate događaje »kojima su u stanju da se suprotstave«¹³⁶. On je svu pažnju poklonio predstojećoj operaciji 18. i 6. armijskog korpusa na Biokovu (operacija »Albija«), koja je trebalo da otpočne za dan-dva, smatrajući da prodor partizana sa severa u rejon Posušja, Imotskog i Lovreča ne može imati značajniji uticaj na događaje u obalskom pojasu. »Ovo tvrdim« pisao je general Roata komandama 18. i 6. armijskog korpusa — »s obzirom na sposobnost garnizona Imotski i postojanje tri velika bloka snaga u zonama Sinj — Split, Grabovac — Zadvarje — Makarska i Vrgorac — Ljubuški — Gradac, koji pružaju mogućnost suprotstavljanja bilo kakvoj situaciji«¹³⁷. Međutim, komandant 18. korpusa nije bio istog mišljenja. On je ocenio da je nužno najpre odbaciti partizane iz rejona Posušja, Imotskog, Lovreča i Aržana, pa tek onda očistiti Biokovo. O tome je on 18. avgusta učinio predlog komandantu armije, koji je, posle izvesnog kolebanja, i uveravanja koje je dobio od komandanta korpusa da će se predložena akcija završiti do 20. avgusta, ipak pristao da se operacija »Albija« odloži za dva dana, dok se ne završi akcija divizije »Bergamo« u rejonu Imotskog, Posušja i Aržana. Komandant armije se, očigledno, teško i nerado odlučivao da svoje trupe angažuje u napuštenim rejonima 2. zone. Međutim, situacija je, zbilja, bila takva da je bio prinuđen da to učini¹³⁸.

Još je jedan momenat uticao na takvu odluku. Nemci su neprekidno zahtevali da se partizani odbace od rudarskog područja oko Širokog Brijega, za koje su, radi eksploatacije boksitne rude, bili vrlo zainteresovani. Gotovo svakodnevno su nemačkom poslaniku u Zagrebu Kašeu stizali telegrami od organizacije »Tot« iz Mostara u kojima se javljalo da će radnici napustiti posao i pobeći u partizane, da se očekuju napadi partizana na rudnike boksita Crne Lokve i Solde i da su ugroženi Široki Brijeg i železnička pruga Mostar — Metković. Posle više intervencija od strane Nemaca, Italijani su bili pri-

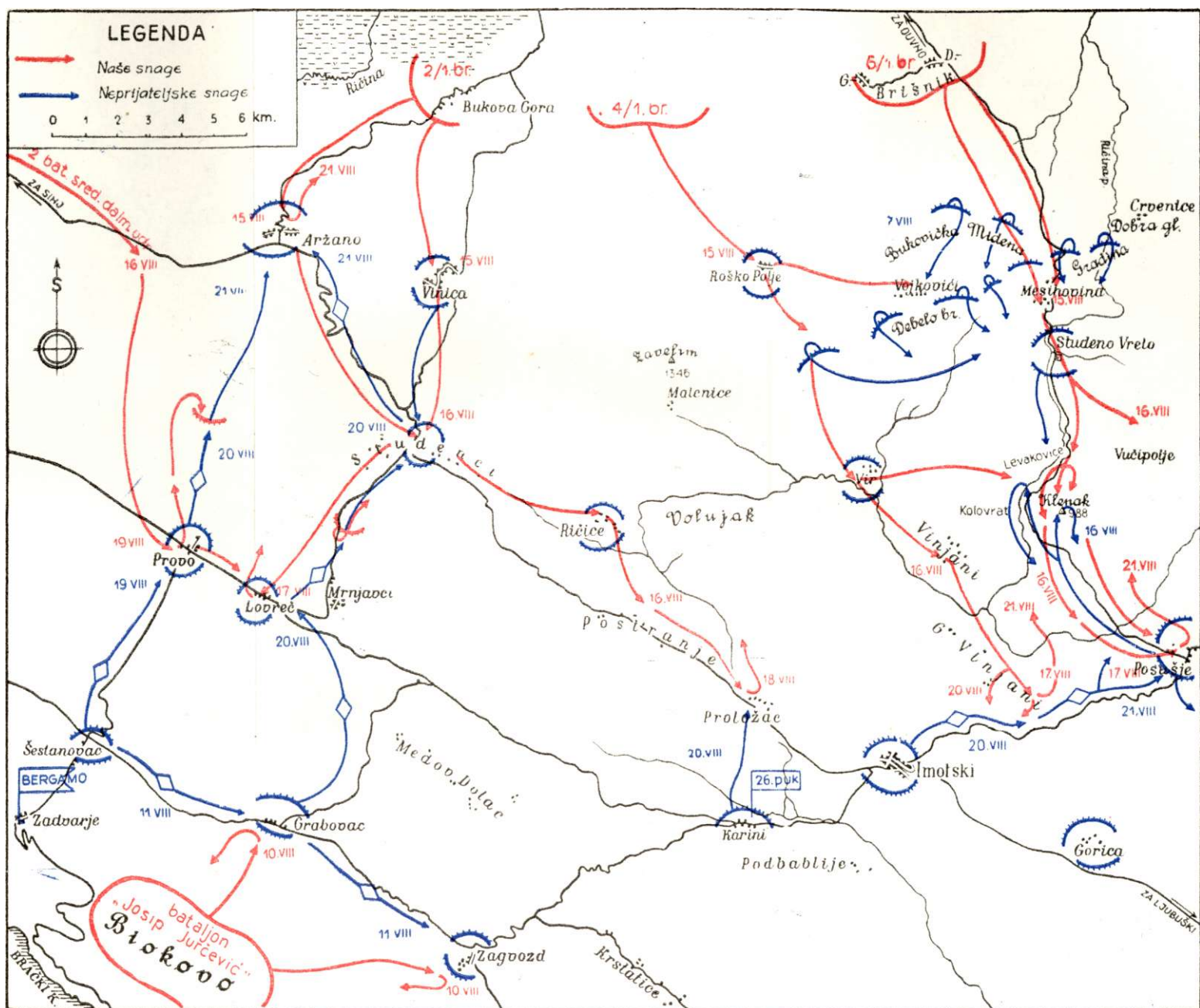
Arhiv VII, k. 58, br. reg. 31/2a—1.

¹³⁶ Telegrami komandanta 2. armije italijanskoj vojnoj misiji u Zagrebu od 17. avgusta i poglavnikovom Glavnom stanu od 19. avgusta (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 10/3—1 i 13/3—1).

¹³⁷ Arhiv VII, k. 58, br. reg. 39/2a—1, 1/1—75.

¹³⁸ isto.

PEĐOR 1. PROLETERSKE BRIGADE I SREDNJODALMATINSKOG ODREDA
DO POSUŠJA, IMOTSKOG I LOVREČA
(15—21. VIII 1942)

Skica 16

nuđeni da upute svoje trupe na to područje i da posednu Crne Lokve, Solde i Kočerin¹³⁹.

Dok su vođeni razgovori o pripremama akcije za odbacivanje partizana iz Posušja, Lovreča i Aržana, italijanski avioni su bili vrlo aktivni nad područjem u kome su se nalazili partizani. Već nekoliko dana, počev od 11. avgusta, oni su izviđali i bombardovali Duvno i brdo Gradinu iznad njega, kao i Vaganj, na drumu Livno — Sinj, i sela na Biokovu i Dinari. U toku 17. avgusta izviđali su Posušje i bombardovali Studence, kao i naselja Cistu i Provo, mada su se u njima nalazili žandarmi i milicioneri. Od bombardovanja je stradalo stanovništvo. Italijani su se, kao što se moglo i očekivati, izvinuli da su bili krivo obavešteni da se u tim naseljima nalaze partizani¹⁴⁰.

U toku 18. avgusta na položajima je vladalo zatišje. Izviđačka aktivnost obeju strana je bila pojačana, a italijanski avioni su bombardovali i mitraljirali Lovreč. Jedan vod 2. bataljona 1. proleterske brigade je uspeo da se sa severozapada približi Imotskom do na 9 km, izbivši u sela Postranje i Proložac¹⁴¹. Štabovi 4. operativne zone i 1. proleterske brigade su bili zadovoljni postignutim uspesima, ali se nisu zaneli njima, već su hladnokrvno i objektivno procenili situaciju i zaključili da jedinice treba zadržati na dostignutoj liniji dok se ne vidi kako će se situacija dalje razvijati i da li će Italijani reagovati. »Napad na Imotski« — pisali su oni štabu koji je rukovodio jedinicama koje su dejstvovale prema Imotskom¹⁴².

¹³⁹ Telegrami organizacije »Tot«, nemačkog oficira za vojnu prirodu, nemačkog poslanika u NDH i Ministarstva spoljnih poslova o situaciji u rudarskoj zoni od avgusta 1942 (mikroteka VII, film London 14 i 16, snimci X—307329—51 i 308802—4); Dnevni izveštaji 6. armijskog korpusa za avgust (Arhiv VII, k. 392, br. reg. 4/4—1, 9/4—1, 10/4—1, 12/4—1); Naređenje komandanta 6. armijskog korpusa komandantu divizije »Murde« od 20. avgusta (Arhiv VII, k. 94, br. reg. 19/1—1); Arhiv VII, k. 262, br. reg. 16/1—1.

¹⁴⁰ Izvod iz dnevnika 18. armijskog korpusa za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1); Bilten 2. armije za 16. avgust (Arhiv VII, k. 22, br. reg. 22/3—1); Dnevni izveštaji Komande vazduhoplovstva 2. armije za avgust (Arhiv VII, k. 158, br. reg. 24/9—1, k. 152, br. reg. 13/10—1); Dopis Ministarstva vanjskih poslova NDH Obćem upravnom povereniku od 3. septembra (Arhiv VII, k. 227, br. reg. 26/7—1); Izveštaj Komande mesta Duvno Štabu 4. operativne zone od 19. avgusta (Arhiv VII, k. 1933, br. reg. 1/6 I); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—61; k. 3A, br. reg. 11—1.

¹⁴¹ i Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 27—3 i 28/3, k. 57, br. reg. 1/3—1; AIRPJ, br. 3399.

¹⁴² Pošto je komandantu 1. proleterske brigade bilo povereno od strane vrhovnog komandanta da privremeno rukovodi južnom grupom (1- i 3. proleterskom brigadom i meštanskim jedinicama) to je on ostao u Livnu, a za komandovanje jedinicama koje su upućene prema Imot-

— za sada ne dolazi u obzir; napad ima smisla preduzimati jedino ako se njegovi uslovi korenito izmene, tj. ako Italijani napuste Imotski. Držanje položaja duže vremena prema Imotskom od strane jedinica 1. brigade — bez perspektive na skori napad —• takođe ne dolazi u obzir«. U takvoj situaciji, po mišljenju tih štabova, trebalo je zadržati bataljone proletherske brigade u rejonu Imotskog, Posušja i Lovreča još dva-tri dana dok ne ostvare čvrstu vezu sa bataljonom »Josip Jurčević«, izvrše veća rušenja na komunikacijama i sačekaju dolazak 10. hercegovačke brigade, kojoj je Vrhovni štab namenio zadatak da sa dalmatinskim jedinicama preuzme položaje u tom rejonu i zatvori pravce koji sa obale izvode preko Posušja i Aržana na oslobođenu teritoriju na Duvanjskom i Livanjskom polju¹⁴³. Na duže zadržavanje 1. proletherske brigade na tom pravcu se nije smelo misliti i zbog toga što se očekivalo da će joj, posle neuspešnih napada ostalih brigada na Kupres, Vrhovni štab poveriti nove zadatke, angažujući je na nekom drugom, važnijem pravcu. Stab brigade je sam došao do zaključka još 16. avgusta kada je pisao Štabu 4. operativne zone da se zbog neuspeha oko Kupresa »jedinice 1. brigade neće moći zadržati duže vremena oko Imotskog«¹⁴⁴

Dok su se partizanske jedinice nalazile u stavu iščekivanja, Italijani su užurbano vršili pripreme za napad, dovlačeći pojačanja. Još 17. avgusta prebačeni su u Grabovac iz sela Brnaza kod Sinja 3. bataljon 26. puka i vod 7. čete plamenobacača, a iz Splita Minobacačka četa i odeljenje baterije 65 mm istog puka. Sledećeg dana stigao je u Sestanovac iz Splita 29. bataljon Crnih košulja »M«, a trebalo je da 20. avgusta bude prebačen iz Baške Vode u rejon Zadvarja i Sestanovca i 1. bataljon 26. pešadijskog puka¹⁴⁵. Tako su komandantu divizije »Bergamo«, za predstojeću akciju, stajali na raspolaganju tri bataljona 26. puka, jedan bataljon 25. puka i dva bataljona Crnih košulja. Pošto je trebalo zadržati dovoljno jake snage oko Biokova, gde se nalazila jedna veća grupa (oko 500) dalmatinskih partizana, komandant divizije je odlučio da akciju u pravcu Posušja i Aržana izvede samo sa tri bataljona, ojačana vodom tenkova i uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, sma-

skom bili su imenovani: načelnik štaba 1. proletherske brigade i zamenik političkog komesara 4. operativne zone Hrvatske (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 11—1, k. 1492, br. reg. 19—3, k. 701, br. reg. 26/2; AIRPJ br. 16508).

¹⁴³ Naređenja štabova 4. operativne zone i 1. proletherske brigade zameniku političkog komesara zone i načelniku štaba brigade od 17. i 18. avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 50—3, k. 701, br. reg. 29/2).

¹⁴⁴ Pismo Štaba 1. proletherske brigade Štabu 4. operativne zone od 16. avgusta u 8,15 časova.

Dnevni izveštaji 18. armijskog korpusa za avgust 1942 (Arhiv VII, k. 396, br. reg. 2/4—1, 3/4—1 i 6/4—1).

trajući da će oni uspešno izvesti taj napad koji nije imao većih pretenzija. Trebalo je, naime, samo povratiti Posušje, Lovreč, Provo, Cistu, Studence i Aržano, osloboditi komunikacije koje spajaju Imotski sa Mostarom i Sinjem, odbaciti partizane što dalje prema »bosanskoj granici«, a zatim očišćeno područje napustiti, prepuštajući ga ustaškim trupama koje je trebalo da stignu iz Sarajeva. Akcija, vremenski i prostorno znatno ograničena, nalagala je da se brzo deštuje, i to gotovo isključivo duž komunikacija. Zbog toga je komandant divizije odlučio da pravac glavnog napada usmeri duž drumova Šestanovac — Lovreč — Aržano. Na taj pravac on je angažovao dva bataljona: 29. bataljon Crnih košulja »M«, koji je dobio zadatak da nastupa iz Šestanovca preko Prova za Aržano, i 1. bataljon 26. puka, koji je trebalo da napada pravcem Grabovac — Lovreč — Studenci — Aržano. Na pravcu Imotski — Posušje bilo je predviđeno angažovanje 3. bataljona 26. puka, koji je dobio zadatak da prethodno odbaci partizane iz sela Gornjeg Prološca, kako bi obezbedio nastupanje tenkovske kolone duž drumova. Početak napada je bio predviđen za 20. avgust, s tim što je prethodno, još u toku 19. avgusta, trebalo da levokrilna kolona izbije u sela Provo i Cistu, u koja još nisu bili stigli partizani, kako bi stvorila što povoljnije uslove za zauzimanje Lovreča¹⁴⁶.

Prikupljanje italijanskih jedinica u rejonu Zadvarja, Šestanovca i Grabovca nije ostalo nezapaženo od strane štabova 1. proleterske brigade i 4. operativne zone, ali oni nisu prozreli pravi cilj te koncentracije. Po njihovom mišljenju »prisustvo pojačanih italijanskih snaga treba tumačiti prvenstveno kao meru odbrambenog karaktera«; u slučaju da ipak dođe do nekog napada, »umesno postavljenim zasedama može se sprečiti svaki ozbiljniji ispad ovalikih italijanskih snaga«, tim pre što se računalo sa aktivnošću bataljona »Josip Jurčević« u pozadini neprijatelja¹⁴⁷.

5. — Protivnapad Italijana

Kako je bilo i predviđeno, prvi je nastupio 29. bataljon Crnih košulja, koji je 19. avgusta posle podne krenuo iz Šestanovca u pravcu Prova i Ciste. Ispred Italijana kretao se odred sastavljen od 17 milicionera i 27 žandarma koji su dva dana ranije iz Lovreča, Studenaca i Vinice pobjegli pred partizanima. Neprijatelj je, na osnovu podataka koje je primio pret-

¹⁴⁶ Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1; Izveštaj 6. žandarmerijskog puka 3. domobranskom korpusu od 15. septembra (Arhiv VII, k. 228, br. reg. 12/1—1).

Arhiv VII, k. 701, br. reg. 29/2.

hodne noći, bio u uverenju da se u Provu ne nalaze partizani. Međutim, on je bio u zabludi: upravo je toga jutra u to mesto stigao 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda, koji je bio dobio zadatak da deo snaga uputi prema selima Medov Dolac, Poljica i Podbablje radi dodira sa bataljonom »Josip Jurčević«. Njegovi delovi su u toku prepodneva stigli u Lovreč, gde su preuzeli položaje od 3. čete 2. bataljona 1. proleterske brigade, koja se povukla prema selu Mrnjavcima. Kada su se žandarmi i milicioneri približili Cisti, bili su dočekani puškomitralješkom vatrom, od koje su poginula dva milicionera a ranjen je jedan žandarm. Tada je u borbu stupio i italijanski bataljon, ojačan tenkovima i potpomognut snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Njemu je pošlo za rukom da, tek nakon tročasovne borbe, u kojoj je imao tri mrtva i tri ranjena, i pošto su mu pristigla izvesna pojačanja, zauzme Cistu i Provo i prisili 2. bataljon Srednjodalmatinskog odreda na povlačenje u pravcu Aržana. Po ulasku, Italijani su ta naselja potpuno opljačkali¹⁴⁸.

Štabovi 1. proleterske brigade i 4. operativne zone nisu bili blagovremeno obavješteni o napadu Italijana na pravcu Sestanovac — Provo, te nisu preduzeli neke posebne mere da bi ga suzbili. Toga dana uveče Stab brigade je primio od Vrhovnog štaba naređenje da, po pristizanju 10. hercegovačke brigade¹⁴⁹ u rejon Studenog Vrela i jednog dalmatinskog bataljona u rejon Aržana, svoja tri bataljona povuče u Livno, gde je trebalo da stignu do zore 22. avgusta, da bi ih angažovao na drugim zadacima¹⁵⁰.

Ovoga dana je Štabu 1. proleterske brigade konačno pošlo za rukom da stupi u vezu sa bataljonom »Josip Jurčević«. Komandant tog bataljona, s jednim članom Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, stigao je sa Biokova u katun Levakovice, gde je odmah dobio zadatak da sa svojim bataljonom prekine komunikacije koje od Imotskog vode za Lovreč i Zagvozd i tako izoluje Imotski od garnizona duž jadranske obale¹⁵¹.

¹⁴⁸ Izveštaj zamenika političkog komesara 4. operativne zone Štabu zone od 21. avgusta (Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 28/3); Izveštaj Štaba 2. bataljona Štabu 1. proleterske brigade od 20. avgusta u 19,15 časova (AIRPJ, br. 3400); Arhiv VII, k. 228, br. reg. 12/1—1, k. 227, br. reg. 26/7—1, k. 1492, br. reg. 27—3.

¹⁴⁹ Deseta hercegovačka brigada se nalazila u rejonu Šujice sa zadatakom da zatvara pravce koji od Kupresa vode ka Livnu i Duvnu. Nju su, u tesnacu Šujice, smenila dva bataljona 1. proleterske brigade (1. i 3. bataljon), omogućivši joj da krene ka Posušju (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. 112 i 116).

¹⁵⁰ Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 1. proleterske brigade od 19. avgusta u 10 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 116).

¹⁵¹ Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 28—3, k. 3-a, br. reg. 19—1

Sledećeg dana, 20. avgusta, Italijani su nastavili napad, uvodeći u borbu i ostala dva bataljona. Nastupajući iz rejonu raskrsnice puteva za Zagvozd i Lovreč, 3. bataljon 26. puka je potisnuo delove 4. bataljona 1. proleterske brigade iz Gornjeg Prološca, ne naišavši na veći otpor, tako da je imao samo jednog ranjenog. Italijani su potom težište napada preneli na drum prema Posušju, ali su na tom pravcu naišli na jači otpor delova 6. bataljona i 2. čete 4. bataljona i bili zaustavljeni u rejonu Grabovice, oko 5 km istočno od Imotskog. Tenkovi su se, posle više ponovljenih pokušaja, probili do Posušja, ali su se odatle odmah povukli zbog bojazni da ne upadnu u zasedu. Napad ovog bataljona podržavala je avijacija bombardovanjem sela iza partizanskih položaja. Primetivši povlačenje Italijana, delovi 4. i 6. bataljona su prešli u protivnapad, goneći ih do Imotskog. Njihove patrole su doprle do Modrog jezera, iznad prvih kuća grada. Prvi bataljon 26. puka, čim je iz Baške Vode stigao u Grabovac, uveden je u borbu prema Lovreču, gde su se nalazili delovi 2. srednjodalmatinskog bataljona i 3. četa 2. bataljona, koja im je bila upućena u pomoć. Pred nadmoćnim neprijateljem, koga su podržavali tenkovi, artiljerija i avijacija, partizani su se povukli prema Studencima i zauzeli položaje u rejonu sela Žižanovića, zaprečivši drum kamenjem. Po ulasku u Lovreč Italijani su opljačkali dve trgovačke radnje i zapalili veći broj kuća i zgradu žandarmerijske stanice, a zatim su produžili ka Studencima, opljačkavši i popalivši uz put selo Mrnjavce. Sa dobro utvrđenih položaja njima je pružila snažan otpor 3. četa. I pored više pokušaja, tenkovi nisu uspeali da savladaju pomenutu prepreku. Nemoćni da u tročasovnoj borbi savladaju otpor, Italijani su potom otvorili jaku artiljerijsku vatru na položaje partizana. Da bi izbegla gubitke, četa se povukla na nove položaje ispred Studenaca, gde je, s jednim vodom 2. čete koji joj je bio upućen u pomoć, ponovo pružila ogorčen otpor. Iako mučeni glađu, žeđi i nesnosnom vrućinom, borci su odolevali napadima neprijatelja; oni su se povukli, severno od Studenaca, tek pošto su tenkovi savladali prepreke. Po ulasku u selo Italijani su streljali tri seljaka i opljačkali, a zatim popalili kuće (izuzev jednu kuću i crkvu). U ovoj oštroj i veoma napornoj borbi, koja je trajala ceo dan, Italijani su imali 10 izbačenih iz stroja, dok 2. bataljon nije imao gubitaka. Na pravcu napada 29. bataljona Crnih košulja »M« nije došlo do većih borbi. Italijani su rano izjutra krenuli iz Prova prema Aržanu. Nastupajući oprezno za 2. bataljonom Srednjodalmatinskog odreda koji se povlačio organizovano, uz otpor sa uzastopnih položaja, oni su zauzeli Šiljek (k. 620), gde su se zadržali. Italijanski bataljon je imao

samo dva ranjena, dok gubici dalmatinskih partizana nisu poznati¹⁵².

Noć 20/21. avgusta protekla je bez značajnijih dejstava. Obe strane su vršile pripreme za nastavak borbe: Italijani su privlačili rezerve, a partizani vršili zaprečavanja na drumovima. U toku noći stigla je iz Duvna u sasatvu 6. bataljona njegova 1. četa. Tako su sad partizanske snage u rejonu Posušja bile već dosta jake, kadre da se uspešno suprotstave neprijateljevoj koloni koja je napadala na tom pravcu¹⁵³. Jedna četa 4. bataljona izvršila je te noći prepad na isturene delove 3. bataljona 26. puka u rejonu Grabovice i uspela je da ih zbaci s položaja. Četa se zatim, pod zaštitom mraka, povukla, tako da je jaka artiljerijska i minobacačka vatra neprijatelja ostala bez efekta. I ovoga puta, kao u mnogim prilikama ranije, partizani su uspešno primenili lukavstvo sračunato na zavaravanje neprijatelja: alarmiran »napadom«, on je otvarao vatru i trošio municiju tukući položaje na kojima u tom trenutku nije bilo nikoga¹⁵⁴.

Sledećeg jutra tri italijanske kolone su produžile napad. Treći bataljon 26. puka, ojačan vodom tenkova, koji je nastupao drumom, uspeo je da slomi otpor slabijih delova 4. i 6. bataljona 1. proleterske brigade i da uđe u Posušje, dok je četa ustaša, koja se kretala severno od drumu, izbila na komunikaciju Posušje — Studeno Vrelo u rejonu sela Čitluka. Avijacija je podržavala nastupanje pešadije; naročito je žestoko bombardovala Klenak, jer su bila primljena obaveštenja da se na tom brdu nalaze partizanska komanda i skladišta. Načelnik štaba 1. proleterske brigade, ocenivši da je necelishodno uplitati jedinice u frontalne borbe u kojima bi pretrpele veće gubitke, povukao je 4. i 6. bataljon iz rejona Posušja i Imotskog severno od rečice Ričine. I neprijatelj se ustručavao od daljih napada na tom pravcu; svoje delove koji su bili ušli u Posušje povukao je u Imotski. Ali su artiljerija i avijacija intenzivno tukle partizanske položaje u rejonu sela Gornjih Vinjana. Do nešto jačih borbi došlo je ovog dana na pravcu Studenci — Aržano. Izdašno potpomagani artiljerijskom vatrom, od koje su bili ranjeni komandant bataljona i jedan borac, i avionima, koji su

¹⁵² Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 28—3, k. 3-a, br. reg. 19—1, k. 13, br. reg. 24/1—3, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 228, br. reg. 12/1—1, k. 227, br. reg. 26/7—1; Stenografske beleške, k. 1986, br. reg. 13—11, 12/3; AIRPJ, br. 3400: J. Vujošević: Proleterska četa, str. 278—80; P. Romac: Borbe, str. 190—1; Z. Mihajlović: Rudarska četa, str. 105—7; Dnevnik N. Boškovića.

¹⁵³ Izveštaj Komande mesta Duvno Štabu 4. operativne zone od 20. avgusta u 3,40 časa (Arhiv VII, k. 1933, br. reg. 2/6 I).

Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 13—12/3, Z. Mihajlović: Rudarska četa, str. 106.

bombardovali i mitraljirali Aržano, Italijani su, posle četvoročasovne borbe, u prvom redu zahvaljujući tenkovima, uspeli da odbace 2. bataljon s položaja ispred Aržana i da uđu u ovo mesto. U međuvremenu je 29. bataljon »M« zauzeo selo Svib i, slamajući slabiji otpor dalmatinskog bataljona, dopro do Aržana. Uporedo s napadima glavnine 26. puka i 29. bataljona »M« u pravcu Posušja i Aržana, Italijani su izvodili dejstva i protiv delova bataljona »Josip Jurčević« južno od Imotskog. U toku 21. avgusta 2. bataljon 26. puka je imao nekoliko manjih sukoba s partizanima u rejonu sela Krstatice, a sledećeg dana njemu se priključio i 3. bataljon, povučen iz Posušja. Tako je Posušje, za koje su vođene vrlo teške borbe, ostalo neposlednuto, na »ničijoj zemlji«, a narednih dana, sve do 3. septembra, kada će ga posesti ustaše, do njega će dolaziti samo manje izviđačke patrole¹⁵⁵.

Uspeh Italijana u toku prva tri dana napada nije zbunio štabove 1. proleterske brigade i 4. operativne zone. Oni su, prema ispoljenoj jačini napada, zaključili da neprijatelj teži da se preko Aržana probije ka Livnu, te je trebalo na taj pravac odmah prebaciti pojačanja. Napad u pravcu Posušja činio se manje opasan, jer su Italijani oba dana samo ulazili u ta mesta i odmah se povlačili u Imotski. To je komandantu brigade stvorilo mogućnost da svu pažnju koncentriše na zbivanja u rejonu Aržana. On je nameravao da tamo privuče jedan bataljon 3. sandžačke brigade, ali je, u međuvremenu, od strane Vrhovnog štaba, taj bataljon već bio upućen prema Mrkonjić-Gradu. U nedostatku drugih jedinica, on je iz rejona Livna prebacio ka Aržanu tri čete 1. udarnog bataljona Srednjodalmatinskog odreda, a načelniku štaba brigade je naredio da, čim stigne 10. hercegovačka brigada, uputi 4. i 6. bataljon ka Aržanu, u pomoć 2. bataljonu koji je vodio teške odbrambene borbe¹⁵⁶.

Komandant 1. proleterske brigade je vrlo brzo i energično reagovao na napad italijanske divizije »Bergamo«, preduzevši sve potrebne mere da zaustavi njeno nastupanje. Iako su Italijani postigli značajan uspeh zauzevši Aržano, on je ipak za-

¹⁵⁵ Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 56, br. reg. 9/2—61, 10 2—65, k. 52, br. reg. 10/2—1, k. 13, br. reg. 24/1—3, k. 228, 12/1—1, k. 227, br. reg. 26/7—1, k. 1492, br. reg. 29—3, 30—3, k. 3a, br. reg. 19—1 i 18 1, k. 1986, br. reg. 13—11, 12/3; AIRPJ, br. 3401; J. Vujošević: Proleterska četa, str. 275—80; P. Romac: Borbe, str. 191—2.

¹⁵⁶ Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade vrhovnom komandantu od 22. avgusta (Arhiv VII, k. 3-a, br. reg. 19—1); Naredenje Štaba 4. operativne zone Štabu 1. dalmatinskog udarnog bataljona od 22. avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 3—4); Naredenje Štaba 4. operativne zone komandantu Srednjodalmatinskog odreda od 22. avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 6—4).

ključio da njihov napad posustaje i da se ukazuje povoljna mogućnost da im se jednim smelim protivnapadom, u kojem bi učestvovala jače snage (kojih on, na žalost, nije imao), nanese poraz. »Na osnovu ovoga (reč je o odbacivanju Italijana iz Posušja u Imotski — prim. M. L.) i tvrdim« — pisao je komandant brigade vrhovnom komandantu — »da bismo, samo da imamo još dva bataljona na raspoloženju, sigurno mogli do nogu da potučemo celu ovu italijansku ekspediciju. Ovako ne možemo da odgovorimo ni za zatvaranje pravca Livno. Ima li kakve mogućnosti da se oslobode naša dva bataljona iz Sujica? Verujem da bi stigli na vreme i da bi se sve ovo moglo pretvoriti u veliki i veoma značajan poraz Italijana«. ¹⁵⁷

Preduzete mere štabova 1. proleterske brigade i 4. operativne zone nisu, međutim, bile nužne, jer je neprijatelj 22. avgusta obustavio napad. Komanda italijanske divizije »Bergamo« je smatrala da je, zauzimanjem Lovreča, Prova, Ciste, Studenaca i Aržana i prodorom do Posušja, postignut cilj: partizani su bili odbačeni od Imotskog a komunikacija Mostar — Imotski — Sinj je bila oslobođena; stvoreni su uslovi za nesmetano izvođenje operacije »Albija« protiv dalmatinskih partizanskih jedinica na Biokovu. Pošto je trebalo žuriti sa ovom operacijom, ta je komanda već 22. avgusta, pod zaštitom avijacije koja je bombardovala Vinicu i okolna brda, povukla iz Aržana u Lovreč i Provo 1. bataljon 26. puka i 29. bataljon »M«. Prilikom povlačenja oba bataljona su bila prinuđena da izdrže jake napade 2. bataljona 1. proleterske brigade, koji je, ne znajući za namere neprijatelja da se povuče iz Aržana, a uveren da Italijani nastoje da prodru u Livno i Duvno, toga dana prešao u protivnapad, rešen da zaustavi nastupanje Italijana. Goneći neprijatelja, ovaj bataljon je, sa 2. bataljonom Srednjodalmatinskog odreda, ponovo zauzeo Studence. Sledećih dana su dalmatinske jedinice povratile i Provo i Cistu ¹⁵⁸.

Neobavešteni o povlačenju Italijana, 4. i 6. bataljon 1. proleterske brigade su 22. avgusta predali svoje položaje u rejonu Imotskog i Posušja 10. hercegovačkoj brigadi i u toku noći krenuli usiljenim maršem, preko Vira i Vinice, ka Aržanu, u pomoć 2. bataljonu. Njihov dolazak je, međutim, zakasnio, jer su se Italijani već bili povukli daleko na jug, u Sestanovac i Zadvarje ¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Isto; Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 30—3.

¹⁵⁸ Arhiv VII, k. 57, br. reg. 1/3—1, k. 56, br. reg. 9/2—61, k. 3a, br. reg. 18—1, k. 396, br. reg. 8, 9/4—1.

¹⁵⁹ »» Arhiv VII, k. 1492, br. reg. 30—3; Pismo Štaba 10. hercegovačke brigade Štabu 4. operativne zone Hrvatske od 26. avgusta u 10 časova (Arhiv VII, k. 1147 II, br. reg. 11/1).

Tako su 23. avgusta prestale borbe u rejonu Imotskog i Posušja. Italijani su se već sledećeg dana okrenuli ka jugu da bi očistili Biokovo i otklonili opasnost koja se bila nadvila nad njihove garnizone i komunikaciju duž obale, između ušća reka Cetine i Neretve, ostavivši ustaše da se brinu o održavanju bezbednosti u rejonu Imotskog i Posušja. Tek tada je i Štab 1. proleterske brigade mogao da izvrši naređenje Vrhovnog štaba i da svoje bataljone povuče u rejon Livna, prepustivši položaje Srednjodalmatinskom odredu, bataljonu »Vojin Zirojević« i 10. hercegovačkoj brigadi¹⁶⁰. Tako je posle desetodnevnih borbi, u kojima su neprijatelju naneseni znatni gubici (Italijani su imali 9 mrtvih i 23 ranjena, a ustaše, milicioneri i oružnici preko 150 izbačenih iz stroja), na ovom području nastalo zatišje.

Borbe 1. proleterske brigade i delova Srednjodalmatinskog' odreda u rejonu Posušja, Imotskog, Zagvozda i Aržana bile su vrlo jake, najteže koje su do tada vođene. Juriši 6. bataljona na Klenku i uporna odbrana 2. bataljona duž drumu Lovreč — Aržano još jednom su uverljivo pokazali visoku borbenu sposobnost proleterskih jedinica i umešnost njihovih starešina. Na Klenku su oko 80 boraca 6. bataljona i bataljona »Vojin Zirojević«, u smelim jurišima, do nogu potukli dve čete ustaša iz poznate Crne legije, a kod sela Mrnjavaca, Studenaca i Aržana borci 2. bataljona su više časova odolevali napadima italijanskog bataljona koji su podržavali tenkovi, artiljerija i avijacija. Pod veoma teškim uslovima (na bezvodnom krasu, bez hrane, izloženi nesnosnoj žezi i tučeni neprekidnom vatrom) borci su uporno odbijali napade brojnijeg neprijatelja i uspevali da se organizovano i bez žrtava povlače na nove položaje. Ni tenkovi, koji su nastupali ispred pešadije nisu mogli da pokolebaju odlučnost boraca: ovi su im se suprotstavljali pešadijskom vatrom i ručnim bombama. U nedostatku protivtenkovskih oruđa i mina, borci su primenjivali zaprečavanje kame-njem, što se pokazalo kao efikasno sredstvo.

Višednevne borbe na prostranom području između reka Cetine i Neretve imale su znatan uticaj na razvoj narodnooslobodilačke borbe u tom delu Dalmacije koji nije bio zahvaćen ustankom. Na stanovništvo toga kraja, koje je u većini bilo pod uticajem ustaške propagande, partizani su ostavili veoma pozitivan utisak. S druge pak strane, zverstva italijanske vojske (paljenje sela, pljačke i streljanja) razbila su i poslednju iluziju u »naklonost« italijanskih okupatora, koji su otkrili svoje

¹⁶⁰ Isto; Naređenje Štaba 4. operativne zone komandantu Srednjodalmatinskog odreda od 24 avgusta (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 2—4).

pravo lice i tako ubedljivo pokazali da su neprijatelji ne samo partizana već i celog naroda¹⁶¹.

Dejstva 1. proleterske brigade u rejonu Posušja učinila su veći efekat nego što se to u prvi mah moglo pretpostaviti. O njima se čak raspravljalo i u nemačkoj Vrhovnoj komandi, gde je sa zabrinutošću konstatovano da je, usled pojave velikih grupa partizana nadomak rudnika, dovedena u pitanje eksploatacija boksita, neophodno potrebnog ratnoj industriji. Vrhovna komanda nemačke vojske je ukazala italijanskoj Vrhovnoj komandi da su radnici u rudnicima zaplašeni i da, umesto 1000, dolaze na rad svega 150—200; zbog toga je zahtevala da se od partizanskih jedinica oslobodi rejon Posušje — Aržano — Duvno¹⁶².

Prodor 1. proleterske brigade do Posušja, Imotskog i Lovreča naišao je na velik odjek u srednjoj i južnoj Dalmaciji i zapadnoj Hercegovini, jer je pokazao smelost partizanskih jedinica i njihovu sposobnost da uspešno dejstvuju i u onim krajevima za koje je neprijatelj smatrao da su van njihovog domašaja. Taj prodor je dao nov podstrek daljem razgaranju narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji.

¹⁶¹ Komandant 6. žandarmerijskog puka je, u izveštaju Opštem upravnom povereništvu NDH kod Superslode, o postupcima Italijana pisao sledeće:

»Prilikom ovih akcija stradala su sela, kuće su popaljene, a prije toga potpuno opljačkane. Ukupna šteta dostiže sumu od 100 miliona kuna. Pljačka i paljenje domova vršeno je po Talijanima bez obzira čije je vlasništvo pa čak i naših oružnika i milicionera, koji su skupa sa njima u borbi sudjelovali. Osim vojnika i dočasnika, ovo su vršili i -častnici. Rušenje, paljenje i pljačkanje domova i ubijanje osoba Talijani pravdaju ratnom akcijom i nikakovih prigovora ne trpe. Kad im je predočeno da je kod milicije kod opustošenih i popaljenih domova, prilikom njihove zajedničke borbe protiv neprijatelja, pao moral, bojnik g. Rigeli (komandant 1. bataljona 26. puka — prim. M. L.) odgovorio je kratko »Sve ću ih poubijati« (Arhiv VII. k. 228, br. reg. 12/1—1).

•2 Arhiv VII. k. 262. br. reg. 21/1—1 i 23/1—1.